

જૈન રાજઓ.

(લેખક—આચાર્ય મુનિ ન્યાયવિજયજી)

૧ મહારાજ ચેટક-ચેડા.

જૈન સાહિત્યમાં વૈશાળીનો ચેટક રાજ શ્રી મહાવીરસ્વામીના પરમ ભક્ત તરીકે બહુ પ્રસિદ્ધ છે તેવીજ રીતે વ્યવહારિક પ્રસંગોથી પણ તેની ખ્યાતિ પ્રસિદ્ધ છે. એ પ્રસિદ્ધિનું પ્રથમ કારણ તો શ્રી મહાવીર સ્વામીની માતા ત્રિસલા ચેટકરાજની બેન થતી હતી અને શ્રી મહાવીર સ્વામીના મોટાભાઈ નંદીવર્ધન સાથે ચેટકની વચ્ચે પુત્રી-જ્યેષ્ઠાનાં લગ્ન થયાં હતાં જેમ મહાવીર સ્વામી સાથે તેને ઘાટો સંબંધ હતો તેમ ભારતના તે વખતના પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ રાજઓ સાથે પણ તેને સારો સંબંધ હતો.

સિંધુસૌવીરનો રાજ ઉદાયન, અવંતિનો રાજ પ્રહોત, કૌશળીનો રાજ શતાનિક, ચંપાનો રાજ દધિવાહન, મગધનો રાજ અને રાજગૃહનો સમ્રાટ શ્રેણિક આદિ તેના જમાતા થતા હતા. તેમજ બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલ અજાતશત્રુ (કાણ્ણિક) તેનો દૌહિત્ર થતો હતો.

મહારાજ ચેટક બહુ ચુસ્ત જૈનધર્મી હતો અને તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે પોતાની પુત્રીઓનું કન્યાદાન જૈન રાજઓ સિવાય બીજા કોઈને ન આપવું. તે પ્રતિજ્ઞા તેણે ઠેક સુધી પાળી હતી. તેણે શ્રેણિકને પોતાની પુત્રી ન આપવાથી શ્રેણિકે તે કન્યાનું હરણ કર્યું હતું અને પરણ્યો હતો. જૈન સૂત્રોમાં ચેટક રાજ માટે છુટક છુટક ઉલ્લેખો ઘણે સ્થળે મળી આવે છે તેમાંથી થોડા દાખલા અત્રે ટાંકું છું. જૈનોના આગમમાં ગણાતા આવશ્યક સૂત્રની ચૂર્ણીમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે:—

મગધતો માયાસિ ચેડગસ્સમગિની, મો (જા) ચીઈ ચેડગસ્સધુયા
અર્થ:—

“ ભગવાન મહાવીર સ્વામીની માતા તે ચેટકની ભગિની હતાં અને મહાવીર સ્વામીની ભોજાઈ તે ચેટકની પુત્રી હતી. ” આ ઉલ્લેખ ધ્યાનમાં રાખીને ત્યાર પછીના બીજા ગ્રંથકા-રોએ પણ ચેટકને મહાવીર સ્વામીના મામા તરીકે ઓળખાવ્યા છે. જૈનોના પ્રથમ ગણાતા સૂત્ર આચારંગમાં મહાવીર સ્વામીના જીવનની ઓળખાણ આપતાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કરેલ છે:—

યથા-સમણસમં મગધઓ મહાવીરસઅમાવાસીટ્ઠસકુલા તિસેણંતિનિ
નામચિજ્ઞા પથ માહી જન્તિ. તન્નજ્ઞહા તિસલા ઇવા વિદેહદિજ્ઞા ઇવા પ્રિય-
કારિણી ઇવા (આચારંગ સૂત્ર, આગમોદય સમિતિ દ્વારા પ્રકાશિત. પૃ. ૪૨૨).

અર્થ:—

સમણ ભગવાન શ્રી મહાવીર સ્વામીની માતા જેનું વાસિષ્ઠ ગોત્ર હતું તેનાં ત્રણ નામ હતાં. ત્રિસલાદેવી, વિદેહીદિત્તા, અને પ્રિયકારિણી.

મહારાજ ચેટકને પોતાના પૌત્ર સમર્થ સમ્રાટ કોણીક સાથે એક ખુનખાર લડાઇ થઇ હતી. તેનું મુખ્ય કારણ જૈન ગ્રંથકારો નીચે પ્રમાણે આપે છે.

ત્રેણીકને અમુક કારણસર કોઇક દેવે પ્રસન્ન થઈ અમુત્ય કુંડલ અને એક ગંધ હસ્તી મેટ આપ્યા. ત્રેણીકે તે વસ્તુ પોતાની સ્ત્રીને આપી અને તેમણે પોતાના પુત્રને આપી.^૧ ત્રેણીકના મરણ પછી કોણીક ગાદી ઉપર આવ્યો અને તેણે સત્તાના મદદથી પોતાના ભાઇ ઉપર હુકમ કર્યો કે હસ્તિ અને કુંડલ મને સ્વાધીન કરો. ખરો હકદાર હું છું. અને ભાઇઓએ રોકડું પરખાવી દીધું કે પિતાએ અમને હસ્તિ અને કુંડળ આપ્યાં છે અને તમને રાજ્ય આપેલું છે એટલે તે વસ્તુઓમાં તમને કંઈ લાગે વળગે નહિ. આથી કોણીક ખીજ્યો અને તેમને મારવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. અને ભાઇ ત્યાંથી પોતાના માતામહ પાસે ગયા. ચેટકે પોતાના દૌહિત્રીને આશ્વાસન આપી પોતાના આશ્રિત તરીકે રાખ્યા. કોણીકે પોતાના માતામહ પાસે ભાઇની માગણી કરી પણ બહાદુર ક્ષત્રિય રાજ્યો જવાબ આપ્યો કે આશ્રિતોનું રક્ષણ કરવું એ અમારી દ્રરજ છે. આ સાંભળી કોણીકને ક્રોધ ચડ્યો અને મોટું સૈન્ય લઇ ધુમતો યુદ્ધ કરવા આવ્યો. ચેટકને વિચાર થયો કે દૌહિત્રને મારીને રાજ્ય મેળવવું એ પણ એક જાતનું કલંક છે. અંતે તેણે લાચારીથી યુદ્ધ માંડ્યું. અને વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ થયું. અને યુવાન રાજ કોણીકે કપટથી પોતાના માતામહને દરાવ્યો. તેને છાતીમાં બાણ મારી ભૂમિ ચાટતો કર્યો. ચેટક રાજ દૌહિત્રના હાથે મર્યો.^૨ કોણીકને આથી વિશેષ ધિક્કાર મળ્યો. તેણે પિતાને માર્યો, માતામહને માર્યો અને અંતે ભાઇને પણ માર્યાં.

જૈન સૂત્ર ગ્રંથોમાં ચેટક રાજ માટે છુટક છુટક ઘણા લેખો મળે છે પરંતુ આ મહાન રાજ્યને હિંદના ઐતિહાસિક રાજ તરીકેનું હજી સ્થાન પ્રાપ્ત થયું નથી. કોઇ જૈન વિદ્વાન મહાશય આ રાજ્યને બહાર લાવવા શુભ પ્રયત્ન કરશે એમ આશા છે. આ સિવાય બીજા ઘણા રાજ્યો છે કે જેમનાં નામ જૈન ઇતિહાસ સિવાય આપણે બીજે સ્થાને સાંભળ્યાં નથી.

તા. ક. ચેટક રાજ માટે સાહિત્યપ્રેમી આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજી તરફથી “વૈશાલીને ગણસત્તાકે રાજ્યને નાયક રાજ ચેટક” નામનો લેખ પુરાતત્ત્વમાં શરૂ થયો છે. તેમાં તેમણે તે રાજ્યને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સિદ્ધ કરવા બહુ સારો પ્રયત્ન કર્યો છે. આચાર્ય શ્રીને સાથે સાથે એટલી પણ વિશેષ વિનંતી છે કે ક્રમશઃ બીજા જૈન રાજ્યોના સંબંધમાં કંઇક જાણવા જેવું બહાર પાડે.

૧ અથવા તો એમ પણ મળે છે કે પોતાના મોટા પુત્રને રાજ્ય અને નાના કુંવરને કુંડલ અને હસ્તિ આપ્યાં.

૨ ચેટક રાજ કોણીથી મરાણા નથી. તેણે અનશન કરીને કુવામાં પડતું મુક્યું હતું.

મહારાજ ઉદાયન (અન્તિમ જૈન રાજર્ષિ.)

સિંધુ સૌવીરના આ પ્રખ્યાત રાજના સંબંધમાં જૈન સૂત્રોમાં ઘણું સ્થળે ઉલ્લેખો મળે છે. આ રાજ અન્તિમ જૈન રાજર્ષિ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તેમજ મહારાજ ચેટકના જામાતા તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ છે. આ રાજર્ષિ માટે જૈનોના અતિપવિત્ર આગમ-સૂત્ર શ્રી ભગવતીજીમાં નિચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળે છે:—

તેણં કાલેણં સમયેણં સિંધુસૌવીરેસુ જણવણસુ વીતીભય નામ નગરે હોત્યા. । તસ્સણં વીતીભયસ્સ નગરસ્સ વહિયા ઉત્તરપુરચ્છિમે દિસીમાપ ષત્થણં મિયઘણં નામં ઉજ્જાણે હોત્યા । તત્થણં વીતીભય નગરે ઉદાયણે નામં રાયા હોત્યા...તસ્સ...રત્નો પ્રભાવતી નામં દેવી હોત્યા...તસ્સ ણં ઉદાયણસ્સ રત્નો પુત્તે પ્રભાવતીય દેવીય અત્તપ અમીતિ નામં કુમારે હોત્યા. ।...તસ્સણં ઉદાયણસ્સ રત્નો નિયપ ભાયણેજ્જે કેસી નામં કુમારે હોત્યા ।... સે ણં ઉદાયણે રાયા સિંધુ સૌવીરપામેક્કણં સોલસાણં જણવયાણં વીતીભય પામેક્કણં તિણં તે સટ્ઠિણં નગરાગર સયાણં મહાસેણપામેક્કણં દસણં રાહ્ણં વદ્ધ માઉ ડાણં વિદિત્તછત્તચામરવાલવીયાણં ત્રેસિં ચ વહૂણં રાઈસરતલવર જાવસત્થવાહપ્પભિર્ણં આહેવચ્ચંજાવ કારેમાણે પાલેમાણે સમણેવાસપ અભિગયજીયાજીવે જાવવિહરહ । (આગમોદય સમિતિદ્વારા પ્રકાશિત ભગવતી. પૃ ૬૧૮.)

તે કાલ અને તે સમયમાં સિંધુસૌવીર નામના દેશમાં વીતિભય નામે એક શહેર હતું, તે શહેરની ઉત્તર-પૂર્વ બાજુએ મૃગવન નામે ઉદ્યાન હતું. તે વીતિભય શહેરમાં ઉદાયન નામે રાજ હતો. તે રાજને પ્રભાવતી નામે પટરાણી હતી. તેને અમિત નામે પુત્ર હતો. તે ઉદાયન રાજને કેસી નામે એક કુમાર ભાણેજ હતો. તે ઉદાયન રાજ સિંધુસૌવીર આદિ સોળ જનપદ, વીતિભય આદિ ત્રણસો ત્રેસઠ નગર અને આકર (ખાણ) તથા મહાસેન આદિ દસ મોટા મુકુટબદ્ધ રાજઓનો, તેમજ બીજા અનેક નગર રક્ષક, દણ્ડનાયક, શેઠ, સાર્થવાહ આદિ જનસમૂહનો સ્વામી હતો. એ શ્રમણોપાસક અર્થાત જૈન શ્રમણોનો ઉપાસક હતો, અને જૈન શાસ્ત્ર પ્રતિપાદિત જીવ અજીવ આદિતત્ત્વ-પદાર્થનો જાણકાર હતો ઇત્યાદિ.

આ સૂત્ર ઉપરથી સમજાય છે કે તે બહુ ધર્મચુસ્ત અને જૈન દર્શનનો યથાર્થ જ્ઞાતા હતો. આ સૂત્રમાં લખ્યું છે કે તે મહાસેન પ્રમુખ દસ મુકુટબદ્ધ રાજઓ તેના આજ્ઞાકિત હતા. મહાસેન સિવાય બીજા નવ રાજઓનાં નામ ક્યાંય જોવામાં આવ્યાં નથી. મહાસેન જેનું બીજું નામ ચંડપ્રહોત છે તે તેનો આજ્ઞાકિત કેવી રીતે બન્યો તેનો ઉલ્લેખ જૈન સૂત્રોમાંથી નીચે પ્રમાણે મળે છે અને તેનો ઉલ્લેખ આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજીએ પુરાતત્ત્વમાં આપ્યો છે, તેનો ટુંકાણમાં ઉતારો આપું છું.

“ એક વખતે કેટલાએક મુસાફરો સમુદ્રની યાત્રા કરતા હતા ત્યાં રસ્તામાં અચાનક તોફાન થવાથી તેમનાં વહાણ એક ખરાબે ચડ્યાં અને કોઈ રીતે આજીવ વધે નહીં તેથી

લોકો બહુ ગભરાયા. તેમની આ દશા નજીકના એક દેવના જીવામાં આવી. તેણે પોતાની શક્તિથી વહાણ બહાર કઢાડ્યું અને તેણે લોકોને પોતે બનાવેલી એક ચંદનમય શ્રી મહાવીર દેવની પ્રતિમા લાકડાની એક પેટીમાં પેક કરીને આપી અને કહ્યું કે આ પેટીમાં દેવાધિ-દેવની મુર્તિ મુકેલી છે; એના માહાત્મ્યથી તમે સહિસલામત પાર ઉતરી જાઓ. થોડા દિવસમાં વહાણ સિંદુસૌવીરના કાંઠે આવ્યું અને અહીં તેમણે તે પેટી પ્રતિમા સહિત ઉતારી મુકી અને તે પ્રતિમાને ઉદાયનની રાણી પ્રભાવતીએ પોતે ઘેર એક ચૈત્ય બનાવી પધરાવી અને હંમેશાં તેની પૂજા કરવા લાગી.

રાજા જો કે પહેલાં તાપસધર્મી હતો પરંતુ પાછળથી જૈન થયો હતો અને ધીમે ધીમે આ નવી આવેલી પ્રતિમા ઉપર બહુ શ્રદ્ધાવાળો થતો ગયો. એક દિવસે રાણી નાચ કરતી હતી અને પોતે વીણા વગાડતો હતો તે વખતે રાજાની દૃષ્ટિમાં રાણીનું માથું દેખાયું નહિ તેથી રાજા બહુ ગભરાયો અને તેના હાથમાંથી વીણા વગાડવાનો ગજ સરકી પડ્યો. રાણીના તાલમાં ભંગ થવાથી ગુસ્સે થઇ બોલી કે સ્વામિન્ મારી કંઈ ભૂલ થઇ કે જ્યથી તમે એકદમ વીણા વગાડવી બંધ કરી દીધી? રાણીના આગ્રહથી રાજાએ બનેલી ખીના કહી. આ સાંભળી રાણી સમજી ગઇ કે માફ આપુધય થોડું છે માટે કંઈક આત્મસાધન કરવું એમ સમજી દીક્ષા લેવા માટે સ્વામીની રજા માગી, ત્યારે રાજાએ તું મરીને દેવી થા તો મને બોધ કરવા આવજો એમ કહી દીક્ષા લેવાની રજા આપી. રાણી દીક્ષા લઇ થોડા વખતમાં મૃત્યુ પામી સ્વર્ગલોકમાં ગઇ અને ત્યાં જઇ તેણે સ્વર્ગમાંથી આવીને રાજાને સહબોધ કર્યો અને રાજા ત્યારથી ધર્મ ઉપર વધારે દૃઢ મનનો થતો ગયો.

રાણીના મરણ પછી તે મુનિની પૂજા તેની એક વિશ્વાસુ કુબડી દાસી નિયમિત કરતી હતી. એક વખતે દર્શનને માટે આવેલા કોઇક દેવે પ્રસન્ન થઇ તેને એક સુવર્ણ ગુટિકા આપી અને તેના પ્રતાપથી તે કુબડી મટી સુડોળા અને કંચનવર્ણી કાયાવાળી થઇ. દાસીનાં રૂપનાં વખાણ ચોતરફ ફેલાયાં અને અવન્તિનાથ ચંડપ્રવોતે પણ તે સાંભળ્યાં. દાસીનાં રૂપનાં વખાણ સાંભળી તેના રૂપ ઉપર તે મોહિત થયો અને તેને પરણવાને માટે પેરવી રચી. પછી એક દિવસે ખાનગી રીતે કુબડી દાસીના કહેવા પ્રમાણે એક નવી બનાવટી પ્રતિમા લઇ તે ત્યાં આવ્યો. દાસીએ પેલી નવી પ્રતિમા જીની પ્રતિમાને સ્થાને મુકી પેલી પ્રભાવશાળી જીની પ્રતિમા સાથે ઉપાડી લીધી. રાજાને આ વાતની ખબર બીજા દિવસે પડી કે પ્રતિમા સહિત દાસીનું ચંડપ્રોઘત રાજા હરણ કરી ગયો છે. તેણે ચંડપ્રોઘત પાસે તેની માગણી કરી પરંતુ ગર્વિષ્ટ અવન્તિનાથે તે આપી નહિ. ઉદાયને કહ્યું કે તું દાસીને લઇ ગયો તેની મને ચિન્તા ઓછી છે પણ પ્રતિમાને તું પાછી મોકલાવી દે. પરંતુ તેણે કંઈ માન્યું નહિ. પછી ઉદાયને રાજા પોતાના મોટા સૈન્ય સાથે લડાઇ કરવા તેની સામે ગયો. અવન્તિનાથ તેનું સન્માન કરવા તત્પરજ હતો. બે શત્રુ ભેગા મળ્યા. ઉદાયને અવન્તિનાથને કહ્યું કે સૈન્યોના ધાણ કઢાડવા કરતાં આવી જાઓ આપણે બન્ને એકલા લડીએ. અવન્તિનાથે તે કમુલ કર્યું. બન્ને જણા રણગણમાં આવ્યા પરંતુ થોડી વાર પછી તરતજ અવન્તિનાથ હાથી ઉપર બેસી ગયો અને લડાઇ કરવા માંડી. ઉદાયને જરા પણ વિચાર કર્યા સિવાય

ઉમાં ઉમાં લડવા માંડ્યું. તેણે પોતાના ભાલાથી શત્રુના ગજનાં કુંભરથલ ઉપર ભાલા માર્યાં. હાથી હેઠો પડ્યો કે તરતજ ઉદાયને બદાહરીથી શત્રુની અંખાડીમાં પેસી તેને જીવતો કેદ કર્યો. અવન્તિનાથ હાર્યો; તેના સૈનિકોએ નાસ ભાગ કરી પછી ઉદાયને શત્રુનું રાજ્ય સંભાળ્યું. અને રાજકેદી-ચંડપ્રહોતને સાથે લઇ પોતાના દેશભણી આવવા નીકળ્યો. રસ્તામાં તેને ચોમાસું નડવાથી એક મોટા મેદાનમાંજ જુદા જુદા કીલ્લા બાંધી સૈન્ય વિશ્રાંત માટે રહ્યું.

ત્યાં પર્યુશણ પર્વ આવ્યાં. ઉદાયને રાજ ચુસ્ત જૈન હતો એટલે સંવત્સરી^૧ ને દિવસે પોતાના શત્રુ રાજને^૨ પણ ઉદાર દલથી મારી આપવા છોડી દીધો.

પોતે ઘેર આવ્યા પછી એક વખતે જગદુદ્ધારક શ્રી વીરપ્રભુના ઉપદેશથી દીક્ષા લીધી અને પોતે ધીમે ધીમે ઉપદેશને માટે અન્ય સ્થળે વિહાર કરવા લાગ્યો. સાધુ-પણામાં નિરંતર તપસ્યાના કારણથી તેના કોમળ શરીરને વ્યાધિ થયો. વૈદ્યોએ તેને દહીં ખાવાનું કહ્યું અને તે વ્રજમાં રહ્યો. એક દિવસે પોતે પોતાની રાજધાનીમાં ગયો, ત્યાં તેના ભાણેજના મંત્રીઓએ તેના ભાણેજને ખોટું ભરમાવ્યું કે ઉદાયને દીક્ષાથી કંટાળી રાજ લેવા આવ્યો છે. તેના ભાણેજે પહેલાં તો કંઈ માન્યું નહિ પરંતુ તેઓએ તેને સમજાવ્યું કે તે વાત સાચી છે ત્યારે તેણે કહ્યું કે રાજ તેમનું છે ને લઈ લે તો કંઈ વાંધો નથી. તેઓએ કહ્યું કે રાજધર્મ એવો નથી. અને તેમણે એમ નક્કી કર્યું કે તેને વિષ આપવું પછી એક ગોવાલણ પાસે દહીંમાં ઝેર અપાવ્યું. રાજ ત્યાંથી મૃત્યુ પામી સ્વર્ગે ગયો. રાજના મૃત્યુથી ત્યાં નજીકના નગરદેવતા બહુ ક્રુપિત થયા અને તેણે ધુળનો વરસાદ વરસાવી એક કુંભાર કે જે ઉદાયનની ભક્તિ કરતો હતો તેના સિવાય આખા ગામને દારી દીધું. અત્યારે પણ તે ધુળનો ઢગલો મોજુદ છે.^૩

૨ મહારાજ શ્રેણી

મહારાજ શ્રેણીક અત્યારે જીવંત રૂપે નથી; તે તો આજથી ૨૫૦૦ વરસ પહેલાં થઇ ગયા; છતાં તેની કીર્તિ જૈન સમાજમાં અત્યાર સુધી જીવલંત ભાવે પ્રકાશી

૧ જૈનેનો અતિ પવિત્ર દિવસ મનાય છે. તે દિવસે લોકો પોતાનાં આખા વર્ષનાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત કરે છે અને જેની સાથે કંઈ પણ બોલાચાલી થઇ હોય તેને ખુશ્કા દિલથી ખમાવે છે-મારી માગે છે.

૨ જ્યારે ઉદાયને ચંડપ્રહોતને હરાવ્યો ત્યારે “દાસીપતિ” શબ્દ કપાલમાં લખ્યા હતા, પરંતુ જ્યારે એક સધર્મી તરીકે તેને છોડ્યો ત્યારે તે શબ્દો ન દેખાય તેને માટે તેના કપાલમાં એક પટખંધ બાંધ્યો હતો. ઉદાયને ચંડપ્રહોતને એક સધર્મી બંધુ બાણી છોડી દીધો હતો અને તેનું મુખ્ય કારણ એમ હતું કે તેણે પણ સંવત્સરીને દિવસે ઉપવાસ કર્યો હતો.

૩ આ હકીકત માટે વહુ બાણવા ઇચ્છનાર મહાશયે આવશ્યક ચૂર્ણ આદિ ગ્રંથો જોયાં તરફી લેવી.

રહી છે. જૈનોના અંતિમ તીર્થંકર શ્રી મહાવીર સ્વામીના પરમ ભક્ત તરીકે એક ન્યાયી પ્રજાપાલ તરીકે અને યુદ્ધવિશારદ તરીકે તેનાં યશોગાન જૈન સૂત્રો અને ગ્રંથોમાંથી, હેમચંદ્રાચાર્યના પર્વમાં તથા શ્રેણીકચરિત્ર આદિ કથામાં જૈન ત્યાગી મુનીવરો-આચાર્યોએ આદર-ભાવથી ગાયાં છે એ જ તેની કારકીર્દિ જણાવવાને ખરાં સાધનભૂત છે.

હીંદના એક ઐતિહાસિક રાજ્ય તરીકેની ક્રાંતિ તથા તેનું નામ જૈન ગ્રંથોમાં જેટલું પ્રસિદ્ધ છે તેટલું ઔદ્ધ ગ્રંથોમાં પણ અજ્ઞતશત્રુના પિતા તરીકે ધણે સ્થળે મળી આવે છે. છતાં આ પુરુષ હીંદના પ્રાચીન રાજ્યોના ગણમાં એટલો અધો પ્રસિદ્ધ નથી કે જેટલો જૈન અને ઔદ્ધ ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ છે. જો કે અત્યારે આ રાજ્યને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સિદ્ધ કરવાનો સમય નથી, એટલે હું અત્યારે તે સંબંધી ચર્ચા કરવા નથી ઇચ્છતો, છતાં આ રાજ્યના એક નજીકના સગા મહારાજ્ય ચેટક અને શ્રેણીકને શો સંબંધ હતો અને એ ચેટક કોણ હતો તેનું વર્ણન ટુંકાણમાં આપીશ તો અસ્થાને નહિ ગણાય. મહારાજ્ય ચેટક તે વખતનો એક સુપ્રસિદ્ધ રાજ્ય હતો અને તેની રાજ્યધાનીનું મુખ્ય શહેર વિશાલ નગરી હતું. તેને સાત કુંવરી હતી તેમાં ચેલણા બધાથી નાની હતી. તેને આપણે ચરિત્રનાયક શ્રેણીક હરણ કરી પરણ્યો હતો, એટલે શ્રણીક ચેટક રાજ્યનો જમાઇ થાય. તેની પોતાની પ્રથમ પુત્રી ઉદાયન સાથે પરણી હતી, બીજી ચંપાના દધિવાહનને, ત્રીજી મૃગાવતી કૌસંખીના સેનાનિકને, ચોથી ઉર્જ્યનીના પ્રદોતને પાંચમી કુંડગામમાં મહાવીર સ્વામીના મોટા ભાઈ નંદિવર્ધનને પરણાવી હતી. તેમાં છેલ્લીએ દીક્ષા લીધી હતી અને ચેલણાને શ્રણીક રાજ્ય હરણ કરી પરણ્યો હતો. આવી રીતે તે વખતના મુખ્ય મુખ્ય રાજ્ય સાથે તેને સંબંધ હતો. (વંશ માટે જુઓ ભારતીય પ્રાચીન રાજ્યવંશો ભાગ ૧ લો.)

મહારાજ્ય શ્રણીક સાહસિક અને ચૈર્ધવાન હતો. તેના પિતાનું નામ પ્રસેનજીત હતું. શ્રેણીકને બત્રીસ ભાઈ હતા તેમાં તેનો નંબર સૌથી છેલ્લો હતો. શ્રેણીકને એક ચક્રવર્તી રાજ્ય થવાની યોગ્યતા હતી. તે નાનપણથી જ હોશીયાર હતો. તેના પિતાએ પુત્રની યોગ્યતા પહેલેથી જ જોઈ લીધી હતી. પિતાએ બધામાંથી રાજ્યને યોગ્ય કોણ છે તેની બારીક તપાસ કરવા માંડી. આપણે તેનાં યોગ્યક દ્રષ્ટાંતો જોઈશું તો અસ્થાને નહિ ગણાય. એક વખતે રાજ્યમહેલમાં અગ્નિ દેવે કૃપા કરી બધી વસ્તુઓનું ભક્ષણ કરવા માંડ્યું. પિતાએ કહ્યું કે આ અગ્નિ દેવના મુખમાંથી જે મનુષ્ય જે વસ્તુ બચાવી લે તે વસ્તુ તેની. ધણા મનુષ્યો આ લાભ લેવા જીવના જોખમે પણ ઝુક્યા અને તેમાં રાજ્યના બત્રીસ કુંવરો પણ તે લોભ ન છોડી શક્યા. કુમારોમાંથી કોઈએ નવલખો હાર તો કોઈ હીરા મોતીનો હાર, તો કોઈએ કિંમતી કુંડલ આદિ લઈ લીધાં, પરંતુ શ્રણીકે યુદ્ધની ભંભા લીધી.^૧

બધાએ શ્રણીકની અમુલ્ય તથા તેમના મનથી તુચ્છ વસ્તુ માટે તેની ઠ્ઠા મરકરી કરી. આવીજ રીતે એક બીજી પરીક્ષા કરી તેમાં પણ શ્રણીક પ્રથમ નંબરે ઉતર્યો છતાં તેના પિતાએ તો તેની ગૂઢ મરકરીજ કરી. તેણે બધા કુમારોને થોડા થોડા દેશના મુખા નીમ્યા પરંતુ શ્રણીકને પોતાની રાજ્યધાનીમાં જ રાખ્યો. જો કે પિતાની ઇચ્છા તો

૧ આ એક જાતનું યોદ્ધાઓને શૂર ચઢાવનાર વાજીંત્ર છે.

એવી હતી કે શ્રેણીક રાજ થવાને મથે છે માટે તેને અહીંઆંજ રાખવો. શ્રેણીકને આ વાતની ખબર નહોતી એટલે અભિમાની શ્રેણીકને ઘણું ખોટું લાગ્યું અને પોતે પોતાનું ભંભા નામનું કીંમતી વાજીંત્ર લઈ ત્યાંથી છાતો માનેા ચાલી નીકળ્યો. રસ્તામાં પોતાનું ક્ષાત્ર તેજ પ્રકાશતો તે રાજવી ત્યાંથી એનાતીમાં ગયો અને ત્યાં એક વણિકની દુકાને જઈ પોતાનો ઉતારો કર્યો. તે ઉદાર દિલના વાણીઆએ અમુક નિમિત્તથી તેનું ભાગ્ય તપાસી પોતાને ઘેર ઉતારો આપ્યો અને તેને પોતાની કુંવરી પણ પરણાવી. હવે પોતે ત્યાં પોતાના ભાગ્યની પરિસીમાના બળથી એક રાજવી તરીકે સુખ ભોગવવા લાગ્યો.

હવે આ બાળુ તેના પિતાએ પણ શ્રેણીકની ઘણી તપાસ કરાવી. પહેલાં તો તેનો પત્તો ન લાગ્યો. વૃદ્ધ પિતાને પોતાની ભૂલ ઉપર ઘણો પરતાવો થયો. અન્તે તપાસ કરતાં માલુમ પડ્યું કે શ્રેણીક ત્યાં એનાતીમાં મળ ઉડાવે છે. પછી પુત્રવત્સલ પિતાએ તેને એક માણસ દ્વારા એક ગુહ્ય શ્લોકથી ખબર આપી અને તેમાં પોતે અંતમાં જણાવ્યું કે હવે હું છેલ્લી ઘડી તારું મુખ જોઉં કે જેથી મારા આત્માને શાંતિ મળે. પિતાપ્રેમી પુત્રને આ વાચી ઘણું દુઃખ થયું અને પોતાની ભૂલ પોતે જાણી ઘણો પરતાવો કર્યો, અને તે જ સમયે પોતાની સ્ત્રી જેને ગર્ભ રહ્યો હતો તેને પોતાના સસરાના આશ્રયે મુકી તેની સપ્રેમ રજા લઈ પોતાના વતન તરફ રવાના થઈ ગયો.

ત્યાંથી મજલ દર મજલ કરતો જલ્દી તે પોતાના પિતા પાસે ગયો. જ્યારે તે તેના પિતાને મળ્યો તે વખતે તેના પિતા અતિમ સ્થિતિએ હતો-મરવાની અણી પર હતો. તેણે પોતાના પુત્રનું મુખ જોઈ રાજ થઈ પોતાનું સમગ્ર રાજ્ય શ્રેણીકને આપ્યું અને સાથે સાથે કહ્યું કે તારા વડીલ ભાઈઓને પણ યોગ્ય સન્માનપૂર્વક સાચવજે. આવી ભલામણ કરી પુત્રને ચુંબી સ્નેહાળ પિતા સ્વર્ગે સિધાવ્યો.

શ્રેણીકને કંઈક આશ્ચર્ય તો થયું કે હું તો એમ સમજતો હતો કે પિતાનો મારા ઉપર પ્રેમ નથી અને મને તો રાજ્ય આપ્યું. પરંતુ તેને પછી માલુમ પડ્યું કે પોતેજ સમજવામાં ભૂલ કરી હતી. પોતાને પોતાની ભૂલ અને પિતાના શોક માટે ઘણું ખોટું લાગ્યું અને અમુક દિવસ સુધી તો પોતે ઘરબહાર પણ ન નીકળ્યો. પછી મંત્રીઓએ ખુબ સમજાવી તેને રાજકારભાર સોંપ્યો. શ્રેણીકે પોતાના હાથમાં રાજકારભાર લઈ તેની બરાબર સંભાળ લીધી અને આખા રાજને સંતોષ પમાડ્યા પછી પોતે વિજયયાત્રા કરવા નીકળ્યો.

તેણે પિતાએ જીતેલા દેશો ઉપરાંત બીજા પણ કેટલાએક રાજ્યોને જીત્યા હતા. પરંતુ તે વખતનો સુપ્રસિદ્ધ મહારાજા એટક તેની આજ્ઞા નહોતો માનતો. એ રાજ્યો અડગ, બળવાન, અને ધૈર્યમાં એક સરખા હતા એટલે એમાંથી કોઈ એક બીજાની આજ્ઞા નહોતો માનતો, તોપણ એ બન્ને મિત્રો તરીકે રહેતા હતા. આ સંબંધ શ્રેણીક સુધી જ ચાલ્યો હતો.

મહારાજા શ્રેણીક જેમ સારો યોદ્ધો હતો તેમ પંડિતો ઉપર પણ તેને સારો પ્રેમ હતો. તે પંડિતોને બહુ સાઈ માન આપતો અને પોતાના મંત્રીઓ તરીકે વિદ્વાન અને

હાલ પુરુષોને જ રાખતો. એમ કહેવાય છે કે તેને ૫૦૦ મંત્રીઓ હતા.^૧ તેમાં ૫૫૯ મંત્રીઓ કરતાં છેલ્લો મંત્રી શ્રી અભયકુમાર કોઈકે અલૌકિક પ્રતિભાસંપન્ન પુરુષ હતો. તે મહારાજા શ્રેણીકને મોટો છોકરો થતો હતો. મહારાજા શ્રેણીકે એક વખતે પોતાના પાડોશી અને મિત્રરાજા ચેટકની પુત્રી સુજ્ઞેષા કે જેના રૂપનાં વખાણુ દેશોદેશમાં બહુ પ્રસરી રહ્યાં હતાં તેનું માથું કર્યું પરંતુ ચેટક રાજાને તે વાત પસંદ ન પડી અને તેણે તે માટે શ્રેણીકનું અપમાન કર્યું.

શ્રેણીકને ચેટકની મૈત્રી તોડવી ન ગમી પરંતુ તેને કન્યા ન મળી તેના કરતાં ૫૫૯ અપમાનથી બહુ દુઃખ થયું. તેણે વિચાર કર્યો કે ગમે તેમ કરી અપમાનનો બદલો લેવો. તેનું શરીર ચિન્તામાં અને ચિન્તામાં ગળવા લાગ્યું. આ બખર તેના પુત્ર અને મહામંત્રી અભયકુમારને મળ્યા. તેણે પિતાને કહ્યું કે હું ગમે તેમ કરી તમને ચેટકની પુત્રી મેળવી આપીશ આપ ચિન્તા ન કરો.

અભયકુમાર એક વેપારીનો વેશ લઈ શ્રેણીક રાજાની સુંદરમાં સુંદર તાદૃશ છબી ચિતરાવી વિશાલા નગરીમાં એક અત્તરના મહાન્ વેપારી તરીકે ગયો, અને રાજમંદિર પાસે પોતાનો વેપાર ચલાવ્યો. તેણે દુકાનીમાં ચારે બાજુ બધી છબીઓ ગોઠવી અને વચમાં ચૂડામણિ સરખા શ્રેણીકની છબી મૂકી. પછી દરરોજ આ સુજ્ઞેષાની દાસી તેની પાસે તેલ અત્તર આદિ લેવા આવે લારે પોતે તે છબીને પગે લાગે ફૂલ ચડાવે. દાસીએ પૂછ્યું કે આ છબીને તમે શું કરો છો? એટલે તેણે કહ્યું કે એ અમારા રાજા શ્રેણીક છે. તે દાસીએ તે છબી જેવા માગી લારે તેણે કહ્યું કે અમારા રાજાનું અપમાન ન થાય તેવી રીતે ખુશીથી લઈ જવ. પછી દાસી તે છબી સુજ્ઞેષા પાસે લઈ ગઈ. સુજ્ઞેષા શ્રેણીકનું અદ્ભુત રૂપ જોઈ તેના ઉપર મુગ્ધ બની. તેને શ્રેણીકને પરણવાનું મન થયું અને પોતે પગે ચાલી અભયકુમાર પાસે આવી કહ્યું કે મને તમારા રાજાના ગુણ સાંભળવાનું મન થયું છે. બુદ્ધિનિધાન અભયે તે યથાયોગ્ય વર્ણવી બતાવી આપ્યું અને સુજ્ઞેષાને ખાતરી કરી કે આ મને લાયક વર છે. તેણે અભયને ખાનગીમાં કહ્યું કે મને શ્રેણીક પાસે લઈ જવ. અભયકુમારે વિશાલા નગરીની બહાર ખંડેરથી માંડી ડેહ શ્રેણીકની રાજધાની રાજગૃહ સુધી મોટી સુરંગ ખોદાવી. શ્રેણીકને ખોલાવ્યો. શ્રેણીક બત્રીસ સુમટો સહિત ત્યાં ગયો અને સુરંગ બહાર જઈને જોયું તો સુજ્ઞેષા અને ચેલણા બંને બહેનો ત્યાં ઉભી હતી. શ્રેણીકને સુજ્ઞેષા પરણવી હતી, પરંતુ નાની બહેનને સુજ્ઞેષા પર બહુ હેત હોવાથી તેના આગ્રહથી તે ત્યાં આવી હતી. શ્રેણીકે કહ્યું કે તમે રથમાં બેસી જાવ; ત્યાં સુજ્ઞેષાને કંઈકે સાંભરી આવ્યું હોય તેમ તેણે કહ્યું કે હું ઘેર ઘરેણાનો કંડીઓ ભૂલી ગઈ છું. માટે લઈ આવું ત્યાંસુધી અહીં થોભો. સુજ્ઞેષા ઘેર ગઈ, પાછળ શ્રેણીકના સુમટોએ કહ્યું કે શત્રુરાજ્યમાં નિર્ભય રીતે વધારે વખત રોકાવું ઠીક નથી માટે ચાલો. શ્રેણીક ચેલણાને લઈ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો. થોડી વારમાં સુજ્ઞેષા પાછી આવી પરંતુ ત્યાં

૧ તેને ૫૦૦ મંત્રીઓ હોય તે વાત લગભગ અસંભવિત લાગે છે. પરંતુ એમ હોય ખરૂં કે તેની સભાના ૫૦૦ સભ્યો હોય અને તેઓ તેને રાજકાર્યમાં મદદ આપતા હોય અને તેથી જ તેમને મંત્રી કહ્યા હોય તો તેમાં કંઈ અયોગ્ય નથી.

તો કોઇ ન હતું. તે ગભરાઈ ગઈ અને તેણે યુદ્ધ પાટી કે મારી બહેનને શ્રેણીક લઈ ગયો. બહાદુર ચેટકરાજ આ સાંભળી ત્યાં આવ્યો. શ્રેણીક તો પોતાના સુભટોથી ઘણે આગળ નીકળી ગયો હતો. તેને પછવાડે શું થાય છે તેની ખબર ઘણી મોટી પડી. તેના સૈનિકો લડ્યા અને બહાદુર ખત્રીસ સુભટો મરાયા. ત્યાં રાજગૃહની હદ આવી એટલે ચેટકરાજ હાથ ધસી પાછો વળ્યો.

શ્રેણીકરાજ ચેલણાને પરણ્યો. તે પહેલાં યુદ્ધ ભગવાનનો પરમ ભક્ત હતો. પરંતુ ચેલણા જૈન હતી અને તેના ઉપદેશથી તેને પરમ કારુણિક શ્રી મહાવીર સ્વામી ઉપર શ્રદ્ધા બેઠી અને તે તેમની પાસે ઉપદેશ સાંભળવા જતો. ધીમે ધીમે તે ચુસ્ત શ્રાવક થયો અને તેણે ગાર્હસ્થ દીક્ષા સ્વીકારી. પોતાના રાજ્યમાં પણ તેણે જૈન ધર્મનો ફેલાવો સારો કર્યો હતો. એ તો કહેવાય જ છે કે **યથા રાજા તથા પ્રજા**. આ કથની ખરાબર સાચી છે. તેને જૈન સાધુઓ ઉપર એટલો બધો હાર્દિક પ્રેમ હતો કે કોઈ એક ખોટી રીતે એમ કહે કે અમુક સાધુની આ ભૂલ છે તોપણ તે માનતો નહિ; કારણ કે તેની ખાતરી હતી કે મહાવીર સ્વામીના શિષ્યમાં ભૂલ ન હોઈ શકે. જેના ગુરુ સર્વજ્ઞ છે તેમના શિષ્યો ભુલ કેમ કરી શકે ?

શ્રેણીક રાજા બહુ ગુણગ્રાહી હતો. એક વખતે પોતે પોતાના સૈનિકો સહિત શ્રી મહાવીર પ્રભુને વંદવા જતો હતો ત્યાં રસ્તામાં એક કુતરાનું મૃત શરીર પડ્યું હતું. બધા સૈનિકો તેની તરફ યુક્ત્યા અને ઘૂણાની નજરે જોઈ ચાલતા થયા. શ્રેણીકરાજ કુતરાને જોઈ બોલ્યા કે મહાતેની દંતપંક્તિ કેવી સુંદર અને ઉજ્જવલ છે ! આ સુંદર દાખલો તેની ગુણગ્રાહકતા માટે બસ થશે.

શ્રેણીક રાજાને પોતાની વહાલી સ્ત્રી ચેલણા રાણીથી કોણીક નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. તે ગર્ભમાં હતો ત્યારથી જ તેની માતાને પોતાના પતિનું માંસ ખાવાની દુષ્ટ ઇચ્છા થઈ હતી. પુત્ર જન્મ્યો કે તરત જ તેણે તે પુત્રને દાસી દ્વારા ઉકરડામાં ફેંકાવી દીધો. શ્રેણીક આ ખબર સાંભળી બોલ્યો કે પુત્રને પાછો બોલાવો. દાસીએ તે પુત્રને પાછો આણ્યો ઉકરડામાં છોડવાની આગળી કુકડે કરડી ખાધી અને તેમાંથી લોહી નીકળતું હતું. પુત્ર વતસલ શ્રેણીકે પુત્રની તે આગળી મુખમાં નાખી તેને શાંત કર્યો અને આજ પુત્ર અતે તેનો ઘાતક નિવડ્યો. કોણીક લાલનપાલનથી ધીમે ધીમે મોટો થયો. તે જોવો યોગ્ય અવસ્થાએ પહોંચ્યો કે તરત જ તેને રાજ્ય મેળવવા ઉત્કંઠા વધી. રાજના લોભી પુત્રે અતે વૃદ્ધ પિતાને કેદ કર્યો અને વળી થોડું બાકી હોય તેમ તેણે પિતાને મીઠાના પાણીમાં બોળેલ કોરડાનો માર મારવો શરૂ કર્યો અને ખોરાકમાં પણ બહુ જ તુચ્છતા વાપરવા માંડી. કોણીકની માતા પતિની આ સ્થિતિ જોઈ ઘણી દિલગીર થઈ પરંતુ પુત્ર પાસે તેનું કંઈ ચાલતું નહિ.

એક વખતે કોણીક જમવા બેઠો હતો ત્યાં તેનો નાનો બાળકો આવ્યો અને મુતર્યો, છતાં કોણીકને કંઈ ઘૂણા ઉત્પન્ન ન થઈ અને પોતે ગર્વથી માતા પાસે બોલ્યો કે મારા જેવો કોઈને પુત્રપ્રેમ હશે ખરો ? તેની માતાએ નિર્ભય પરંતુ શાંત ચિત્તે કહ્યું કે આથી પણ તારા ઉપર તારા પિતાનો ઘણો પ્રેમ હતો. તું જન્મ્યો લારે મેં તને ઉકરડામાં નાખી દીધો હતો છતાં તેમણે તને પાછો મંગાવી તારી લોહીવાળી આંગળી મોંમાં નાખી તને રડતો છોડ્યો.

રાખ્યો હતો તેનો અત્યારે તો તું તારા પિતા ઉપર પૂર્વના કાંઈ બદલો આપતો હોય તેમ જણાય છે. કોણીક આ સાંભળી શરમાયો અને પોતે પોતાના હાથમાં કુહાડી લઈ પિતાનું પીંજર તોડી નાખી છોડાવવા ઉઠ્યો. રાજકેદી શ્રેણીક કોણીકની આવી ક્રૂર અવસ્થા જોઈ બીતો કે રમે પુત્ર મને મારી નાખશે! શ્રેણીકને મૃત્યુનો ભય ન હતો છતાં રમેને પુત્રને હાથે પિતૃ-હત્યા થાય તે તેને ઉચિત ન લાગ્યું એટલે પોતે પોતાના હાથે મરવું દીક ધારી પોતાની પાસે હાથમાં રહેલ હીરાની વીંટી ચુસી મરી ગયો. કોણીકે જોયું કે પરિણામ બહુ ખરાબ આવ્યું. તેને પિતાનો પ્રેમ સાંભરી આવ્યો અને તેણે ઘણું કદખાંત કર્યું. પરંતુ તે રાંડયા પછી હાપણ લાવવા જેવું હતું એટલે તેનું રુદન નિષ્ફળ ગયું. કોણીક પિતૃહત્યાનો મહાન ભોગી થયો અને તેથી બૌદ્ધ અને જૈન ઇતિહાસમાં તેને એક વૃશંસ નર તરીકે આલેખ્યો છે. આવી રીતે મહારાજ શ્રેણીકનું જીવન મેં ટુંકાણમાં દેખાડ્યું છે. વિશેષ જોવા ઇચ્છનાર મહાશયે શ્રેણીકચરિત્ર તથા અભયકુમારચરિત્ર ઇત્યાદિનું અવલોકન કરવું.

૩ સમ્રાટ સંપ્રતિ

બૌદ્ધ સમ્રાટ અશોકના પૌત્ર સંપ્રતિના નામથી જૈનસમાજમાં શ્વેતામ્બર, દ્વિગમ્બર, કે ડુંડક પંથમાં પણ કોઈ અગત્યનો નહિ હોય. આ મહાન રાજ્યો તો જૈન ધર્મને દ્વિગંતવ્યાપી કર્યો છે. જેમ અશોકે બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકારી તે ધર્મને તેણે રાજધર્મ કર્યો હતો તેમ તેના પૌત્ર સંપ્રતિએ જૈન ધર્મ સ્વીકારી તેના સત્ય સનાતન સિદ્ધાંતોને વિશ્વવ્યાપી બનાવી રાજધર્મ તરીકે ફેલાવ્યો હતો.

તેનું જન્મ સ્થલ.

મહારાજ સંપ્રતિનો જન્મ મરૂ દેશ-મેવાડમાં ઉજ્જયનીમાં થયો હતો. તેના પિતાનું નામ કુણાલ કે જે સમ્રાટ અશોકનો પાટવી કુંવર હતો. તે કમનસીબ કુણાલ પોતાના પિતાનું વિસ્તૃત રાજ્ય ભોગવવા ભાગ્યશાળી થયો નહોતો. જૈનસમાજમાં આને માટે એક દંતકથા ચાલે છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

મહારાજ સમ્રાટને તેમની પટરાણીથી કુણાલ નામનો મુખ્ય પુત્ર થયો હતો. તે જન્મ્યો ત્યારથી ઉજ્જયનીમાં જ પોતાની માતા સાથે રહેતો, અને ત્યાંજ ઉછરતો મોટો થયો. ઉજ્જયનીના રાજા—સમ્રાટના સુખાએ અશોકને ખબર આપ્યા કે કુમારની ઉમ્મર ભણવા લાયક થઈ છે માટે તેના યોગ્ય બંદોબસ્ત થાય તો દીક. અશોક આ વાંચી ધણો ખુશી થયો અને તેણે એક પત્ર સુખા ઉપર લખ્યો. તેમાં લખ્યું કે તેના ઉપર ખરાખર ચોક્કસાઈ રાખી તેને રાજ્યધર્મ ખરાખર શીખવાડવો તેમજ બીજી પણ યોગ્ય સુચના તે પત્રમાં લખી અને કુમારને પણ લખ્યું કે કુમારેણ અધીયતાં ‘ભણવાને માટે પ્રયત્ન કરવો.’ આ પ્રમાણે પત્ર લખી કવરમાં બીટી તેને ખરાખર મ્હોર છાપ માર્યા સિવાય પોતાને ઉતાવળ હોવાથી બીજા કાર્યમાં ચાલ્યો ગયો. આ વાતની ખબર કુણાલની

ઓરમાન માતાને પડી. તેણે વિચાર્યું કે “યુવરાજ કુણાલ છે અને મારે પુત્ર યુવરાજ નથી માટે એવો ઉપાય કરું કે ભવિષ્યમાં મારો પુત્ર ગાદીએ એસે અને હું રાજમાતા તરીકે પૂજાઉં.” આ પ્રમાણે દેવથી તેણીએ તે કવર ઉઘાડી પત્ર વાંચી જ્યાં **કુમારેણ અંધીયતાં લખ્યું હતું** ત્યાં તેણીએ એક મીઠું વધારી **કુમારેણ અંધીયતાં લખ્યું**. થોડી વાર પછી સમ્રાટ આવ્યો અને તેણે તે પત્ર ફરી વાર વાંચ્યા સિવાય કવરને મળ્યુત પેક કરી ઉપર મ્હોર છાપ મારી એક ખેપીઆ સાથે જલ્દી રવાના કરી દીધું. ખેપીઆએ તે કવર જમને ત્યાંના સુખાને આપ્યું. તેને આ પત્ર વાંચી ઘણો ખેદ થયો. તેણે પત્ર અડધો કરી કુમારને વંચાવ્યો, પરંતુ કુમારે આખો પત્ર વાંચવાની હડ લીધી. અંતે બલાતકારે તે પત્ર તેણે વાંચ્યો અને **કુમારેણ અંધીયતાં** તે પણ વાંચ્યું. વિનથી પુત્રે વિચાર્યું કે પિતાની આજ્ઞા મારાથી કેમ લોપાય? હિંદના રાજાઓ પણ જેની આજ્ઞા નથી લોપતા અને અમારા વંશમાં કોઈએ પણ પિતાની આજ્ઞાનો લોપ નથી કર્યો, તો પછી હું મારા પિતાની આજ્ઞાનો લોપ કેમ કરી શકું? સુખાએ ઘણી ના પાડી, છતાં કુમારે લોહના ઉના ઉના સળીયા આંખમાં ચાંપી દીધા અને પિતાની આજ્ઞા પાળી—સાથે પોતાનું જ્વલંત દૃષ્ટાંત પણ જગત આગળ રજુ કર્યું. સમ્રાટ અશોકને આ સાંભળી ઘણું આશ્ચર્ય થયું અને પોતે વાંચ્યા વિના પત્ર મોકલ્યો માટે પોતાને ઘણો ખેદ થયો.

હવે કુણાલે અંધ અવસ્થામાં પોતાના પિતા પાસે જવું ઉચિત ન ધાર્યું. પોતે પોતાની દુઃખી જીંદગીના દિવસો ત્યાંજ ગાળવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે તેને પોતાનું દુઃખ ઓછું થવા લાગ્યું. પછી તેણે સંગીતનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ધીમે ધીમે તે સાગ ગવૈયા તરીકે અને વિવિધ જાતનાં વાજાંત્ર વગાડનાર તરીકે તૈયાર થયો. તેણે દેશ દેશના સારા સંગીત-શાસ્ત્રીઓને ખોલાવી તેમની પાસે જુદી જુદી જાતના ઘણા અનુભવો મેળવ્યા.

હવે તેણે દેશાન્તરમાં પોતાની કીર્તિનો વાવટો ફરકાવવા જુદા જુદા વેશે દેશાટન શરૂ કર્યું. અંધ સ્થળે વિજય પામતો પોતાની વિજયપતાકા ફરકાવતો અશોકની રાજધાની પાટલી પુત્ર (પટના) ગયો. સમ્રાટે તેને ઓળખ્યો નહિ, પરંતુ કુણાલનું એક સારા ગવૈયા તરીકે ખુબ સન્માન કર્યું. બીજે દિવસે કુણાલે રાજસભામાં પોતાના પિતાને ખુબ દેખાડ્યા સિવાય લાલ પડદો નખાવી ગાવાનું શરૂ કર્યું. સમ્રાટ પોતાના મંત્રીઓ સેનાધિપતિ અને સારા શેઠીઆઓ સહિત ત્યાં હાજર હતા. કુણાલે એક પછી એક જુદી જુદી સુંદર ચીજો ગાઇ બતાવી. પછી જ્યારે બરાબર રંગ જમ્યો એટલે તેણે પોતાની આત્મકથા ગાઈ. સમ્રાટને પુત્ર સાંભર્યો. પુત્રની વાર્તા તાજી થઈ તેને એમ નક્કી લાગ્યું કે આ પોતાનો પુત્ર કુણાલ છે. પછી પોતે કહેવડાવ્યું કે પુત્રે પિતા પાસે હાજર થવું પરંતુ કુણાલે તે વાત સ્વીકારવા ના પાડી. પછી સમ્રાટે કહ્યું કે તમારી ધીરજ, શૌર્ય, પાંડિત્ય જોઈ હું ખુશી છું. મૌર્ય વંશના કુંવરને આવી જ ઉદારતા ઘટે. તમારે માગવું હોય તે ખુશીથી માગો. કુણાલે સમય જોઈ પિતાનું સિંહાસન અને તાજ માગ્યું. પિતાએ કહ્યું કે તમે અંધ છો પછી રાજ્ય કેવી રીતે કરશો? ત્યારે તેણે કહ્યું કે મારે એક નાનો પુત્ર છે તેને રાજ્ય આપો. તે રાજ્ય ચલાવશે. પછી સમ્રાટ અશોકે ખુશી થઈ તે બાળકને પોતાને હાથે રાજતિલક કર્યું. આ બાળકને નાનપણથી ગાદી મળી એટલે તેનું નામ સંપ્રતિ પડ્યું.

હવે ધીમે ધીમે સંપ્રતિ ઉમ્મર લાયક થયો. તેનામાં નાનપણથી રાજ્યને યોગ્ય ગુણો બહુ સારી રીતે ખીલ્યા હતા. સમ્રાટ અશોકના મરણ પછી સંપ્રતિએ રાજની લગામ હાથમાં લીધી.

ગાદીએ બેઠા પછી થોડા સમયમાં નિયંત્ર ગચ્છના મુકુટમણિ સરખા આચાર્યવર્ય શ્રીઆર્યસુહસ્તિ સૂરિને તેને મેલાપ થયો. એક વખતે પાટલિપુત્રમાંથી રથયાત્રાનો મહાન વરઘોડો નિકળતો હતો અને સંપ્રતિ પોતાના મહેલના ગોખમાં બેઠો હતો તેને એ વરઘોડાની ભવ્યતા જોઈ ઘડીક વિચાર થયો. ત્યાં તેણે પોતાના પૂર્વના ગુરુ જોયા. તેને ખાત્રી થઇ કે એ મારા જ ગુરુ છે એટલે પોતે ગોખમાંથી નીચે ઉતર્યો. આચાર્ય શ્રી પાસે આવી વંદન કરી પુછ્યું કે-ગુરુદેવ મને ઓળખો છો? ત્યારે આચાર્યશ્રીએ ક્ષત્ર આપ્યો -મૌર્યવંશના મુકુટમણિ સરખા તને કોણ નથી ઓળખતું? રાજ્યે શ્રી કહ્યું કે-પ્રભુ એમ નહિ. આપ વિચાર કરો-ત્યાં તો આચાર્યશ્રીએ જ્ઞાનખળથી તપાસી જોયું કે અરે, આ તો તે જ છે કે જેણે પૂર્વ ભવમાં મારી પાસે દીક્ષા લીધી હતી અને લઇને એક દિવસમાં મૃત્યુ પામ્યો હતો.^૧ તે પછી રાજ પોતાના ઉપકારી ગુરુની સાથે વરઘોડામાં ચાલ્યો અને લાંથી ઉપાશ્રયે જઈ તેમની પાસેથી ઉપદેશ સાંભળ્યો.

ઉપદેશ સાંભળીને તેને ગુરુ પ્રત્યે પ્રેમ થયો અને તેમાં પૂર્વ ભવના પ્રેમે વૃદ્ધિ કરી. ત્યાર પછી તેણે જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો અને પ્રજાને તેના પવિત્ર સિદ્ધાંતો પહોંચાડ્યા અને પ્રજાએ પણ પ્રેમથી તેના પવિત્ર સિદ્ધાંતોનો સ્વીકાર કર્યો.

ત્યાર પછી તે વિજયયાત્રા કરવા નીકળ્યો. તેની વિજયયાત્રાનું વર્ણન વિસ્તૃત રીતે ક્યાંય મારા જોવામાં આવ્યું નથી, પરંતુ એટલું મળે છે કે તેણે આખા હીંદન. રાજ્ય મહારાજાઓને તાબે કરવા ઉપરાંત ચ્વેચ્છ દેશ જેવા કે અક્ષધાનિસ્તાન, હુકસ્તાન. ધરાન આદિ દેશોને પણ તેણે તાબે કર્યા હતા. પૂર્વમાં અંગાલ અને ઓરિસ્સાથી માંડી પશ્ચિમમાં ઠેક સમુદ્ર સુધી અને ઉત્તરમાં છેક હિમાલયથી માંડી દક્ષિણમાં છેક કયાંકમાં સુધી દરેક દેશ તેના તાબામાં હતો. જે કે સમ્રાટ અશોકે પહેલેથી તેને માટે રાજ્ય સંગ્રહી રાખ્યું હતું, છતાં સ્વતંત્ર રીતે પોતાની આજ્ઞા મનાવતા તેણે વિજયયાત્રા કરી હતી. તેમાં મુખ્ય મુખ્ય રાજ્યોને દરાવ્યા એટલે નાના રાજ્યો તો એની મેળેજ તાબે થઇ ગયા. જૈન ગ્રંથકારો કહે છે કે તેણે ચક્રવર્તીની માફક આખા ભારતવર્ષમાં પોતાની આજ્ઞા ફેરવી હતી. આવી રીતે વિજયયાત્રા કરીને આવ્યા પછી તેણે પોતાના ગુરુના ઉપદેશથી જૈન-ધર્મની ઉન્નતિનાં પગલાં લેવા માંડ્યાં. તેમાં તેણે પ્રથમ દેશોદેશમાં અનેક સુદર સ્થળે ભવ્ય બિન મંદિરો કરાવ્યાં. તેનાં ગગનચુમ્બી ભવ્ય શિખરોનાં નામ નિશાન પણ અત્યારે તો હાથ નથી લાગતાં; પરંતુ તેનાં એ ભવ્ય મંદિરો, તેની બાંધણી અને શિલ્પકળાના નમુનાના ક્યાંક ક્યાંક ભણુકાર સંભળાય છે. તેના ઉપર જીર્ણોદ્ધાર થવાથી મુળ મંદિરની ભવ્યતા તથા

૧ આ રાજના પૂર્વ ભવની કથા બહુ લાંબી છે. લાંબાણના ભયથી મેં નથી આપી. વિશેષ જાણવા ઇચ્છનાર મહાશયને કલ્પસૂત્ર, પરિશિષ્ટ પર્વ, સંપ્રતિચરિત્ર વગેરે જોવા ભલામણ છે.

વિ. ફ. ૧૨.

સુંદરતા કંઈક ઓછાં થયાં છે. તે એકલાં જિન મંદિરો કરાવી શાંત નહોતો રહ્યો. પરંતુ જૈન ઉપદેશકો-સાધુ મહાત્માઓને દરેક જાતની અનુકૂળતા કરાવી દરેક સ્થળે-મ્લેચ્છ દેશમાં પણ-તેણે વિહાર ચાલુ કરાવ્યો હતો. તે વખતે જૈનધર્મ રવિના મધ્યાહ્ન સમય હતો. તેનાં પ્રખરો કરણો ભારતવર્ષમાં અને તેની બહાર પણ ઘેર ઘેર તપી-શોભી રહ્યાં હતાં. તેણે જૈન મંદિરો, જિન પ્રતિમાઓ, સાધુઓ, પુસ્તકો અને શ્રાવકોની વૃદ્ધિ કરવા સારો પ્રયત્ન સેવ્યો હતો અને તેમાં સફળતા પામી તે બધાની ખુબ વૃદ્ધિ કરી હતી.

ઐતિહાસિક નોંધ.

આ મહાન જૈન ચક્રવર્તિ રાજાની ઐતિહાસિક નોંધ જૈન સુત્રોમાં અને ખાસ કરી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત પરિશિષ્ટિ પર્વમાં છે.^૧ ઔદ્ધ પ્રથોમાં પણ તેનું થોડું ઘણું વર્ણન કર્યું છે અને તેમાં તેને 'સંપદ' તરીકે ઓળખાવ્યો છે. આ સિવાય સમ્રાટ અશોકની માફક તેના કીર્તિસ્તંભો, શિલાલેખો આજ્ઞાપત્રો કે તામ્રપત્રો કંઈ પણ મળી આવતું નથી. આ રાજાએ જૈનપ્રતિમાઓ ઘણી કરાવી છે કે જેની ભવ્યતા અને સુંદરતા બહુ અલૌકિક છે અને તેના નમુનો ખીજે મળવા મુશ્કેલ છે. અત્યારે અમદાવાદ, પાટણ, ખંભાત, પાલીતાણામાં શત્રુંજય ઉપર અને ગિરનાર જામનગર ઇ. માં તેની કરાવેલી પ્રતિમાઓ છે પરંતુ તે પ્રતિમાઓમાં ક્યાંય તેના નામના શિલાલેખો મળી આવતા નથી. કોઈ મહાશય તે બાબતમાં વિશેષ જાણવા જેવું બહાર પાડી તેની ઐતિહાસિક નોંધની ખોટને પુરી પાડે એમ હું ઇચ્છું છું. આનું મુખ્ય કારણ મને એકજ લાગે છે તે એ જ કે આગલા સમયમાં પોતાની નામના કાઢવામાં-ખીજ શબ્દોમાં કહું તો આત્મપ્રશંસના ભયથી ઘણા જણે પોતાનાં કાર્યોની નોંધ દરાવવાનું મોકુફ રાખ્યું હોય અને તે જ કારણે સંપ્રતિએ પણ તેમ કર્યું હોય એ બનવા જોગ છે. આ સિવાય પુરાણ સમયમાં ઘણા રાજા મહારાજાઓએ કરાવેલી પ્રતિમાઓમાં ઘણે સ્થળે શિલાલેખો મળી આવતા નથી અને આધુનિક સમયમાં ક્યાંક ક્યાંક તેવું બને છે પણ ખરું જોઈ મારા ઉપલા અનુમાનમાં કંઈક સત્ય હશે એમ માનવું પડે છે.

આ મહાન ચક્રવર્તિની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિશેષ નોંધ નહિ મળી શકવાથી તેના જીવન સંબંધે વિશેષ લખવું મોકુફ રાખી તેનાં મળી આવતાં થોડાં સૂક્ત્યોની નોંધ અને તેણે પોતે જૈન ધર્મ સ્વીકારી પોતાના તાબાના રાજાઓને પણ ચુસ્ત જૈન કેવી રીતે કર્યા હતા તે સંબંધે મળી આવતા થોડા શ્લોકો ગ્રાંઠી વિરમીશ.

તેણે ગગનચુખ્તી ભવ્ય સવાલાખ નવાં જિન મંદિરો કરાવ્યાં હતાં અને મનોહર સવા-કરોડ નવી જિન પ્રતિમાઓ કરાવી હતી. ૩૬૦૦૦ હજાર મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો અને પંચાણુ હજાર પિત્તળની પ્રતિમાઓ કરાવી હતી. દીનદુઃખીને માટે અનેક સદાવ્રત તથા વાવ, કુવા, તળાવ, પરબ આદિ ઘણાં લોકોપયોગી કાર્યોની નોંધ મળે છે. તેણે સવાલાખ જિનમંદિરો કરાવ્યાં હતાં એ ઉપરથી આપણે સમજી શકીશું કે તે કેટલો ધર્મચુસ્ત હતો છતાં તેણે ચક્રવર્તિ રાજાની માફક એક સત્તાએ ભારતવર્ષમાં પોતાની આણુ-

૧ આ પરિશિષ્ટ પર્વમાં જૈન સમાજના ઘણાખરા મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો સુંદર રીતે વર્ણવ્યાં છે.

આસા મનાવી હતી-એસાડી હતી. સંપ્રતિ ધર્મી હતો છતાં અશોક કે સિદ્ધરાજની જેમ ધર્મીધ નહોતો. તેણે ધર્મને માટે કદી તલવાર નથી ઉપાડી તેમજ કોઇ પણ ઇતર મંદિરોની ધ્વજા પણ નથી ઉતરાવી. તેણે પ્રેમથી બીજા રાજ્યોને અને પ્રજાને પણ જૈન ધર્મ સ્વીકારાવ્યો હતો. તેને માટે સંપ્રતિયશિરકાર નીચે પ્રમાણે લખે છે,

મહાપ્રભાવાનાં કુર્વસ્તમનુવ્રજ્ય સંપ્રતિ: તેષાં રાજાં વિધિં સર્વં દર્શયિ-
ત્વાડગમત્ ગૃહ્યાન્ ॥ ૪૧૪ ॥ તત: સર્વાન્ નૃપાન્ સ્માહ ન ન: કાર્યં ધનેનેવ: મન્ય-
ધ્વે સ્વામિનં ચેન્માં, તદ્ભવન્તોડ્વસંપ્રતિ: ધર્મં પ્રવર્તયન્ત્વેનં, લોકઢ્યયસુસાવહમ્
॥ ૪૧૫ ॥ સ્વદેશેષુ સર્વત્ર પ્રીતિરેવં યતો મમ ॥ ૪૧૬ ॥ તતસ્તેડપિ ગતાસ્તત્ર
જિનૈત્યાન્યકારયન્ કુર્વતે તત્રયાત્રાશ્ચ, રથયાત્રોત્સવોદ્ભૂતા: ॥ ૪૧૭ ॥
સદૈવોપાસતે સાધુનમારિં ઘોષયન્તિ ચ રાજાનનુવૃત્યતત્રાપિ લોકોડ્મૂઢ્મ-
તત્પર: ॥ ૪૧૮ ॥

ભાવાર્થ—“ મહાપ્રભાવના ઉત્સવને કરતો અને તે રથની પછવાડે ચાલતો રાજા (સંપ્રતિ) બીજા રાજ્યોને એકઠા કરી તેમને સર્વ વિધિ દેખાડી પોતાને ઘેર ગયો.

ત્યાર પછી બધા રાજ્યોને તેણે કહ્યું કે જો મને તમારો ઉપરી રાજા-સ્વામી માનતા હો તો મારું અનુકરણ કરો. મારે ધનથી કંઈ કામ નથી.

તમારા દેશમાં બધે ઠેકાણે ઇલલોક અને પરલોકના સુખના કારણભૂત ધર્મ (જૈનધર્મ) ને પ્રસારવો-તેથી જ મને બરેબરી પ્રીતિ થશે.

ત્યાર પછી બધા રાજ્યો ઘેર જઈને નવાં જિન મંદિરો કરાવતા હતા અને મોટા ઉત્સવવાળી રથયાત્રા અને યાત્રાઓ કરતા હતા અને હમેશાં સાધુઓની સેવા કરતા. અમા-
રિપટહ (કોઇ પણ નિર્દોષ જીવની હિંસા ન કરે.) પણ વગડાવતા હતા, ત્યારે પ્રજા રાજા-
ઓનું અનુકરણ કરી ધર્મ (જૈન ધર્મ) માં તત્પર બની. એ તો કહેવત છે કે “ યથા રાજા તથા પ્રજા ” યદિ રાજા ધર્મી અને ન્યાયી હોય તો પ્રજા પણ ધર્મી અને ન્યાયી અને એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી.

હજી આગળ કલ્પસૂત્રકાર સંપ્રતિએ ક્યાં ક્યાં સારાં કાર્યો કરાવ્યાં તેની તોંધ નીચે પ્રમાણે આપે છે.

“ શ્રેણીકસુતોદાયિ પટ્ટોદિત નવનંદપટ્ટોદ્ભૂતચંદ્રગુપ્ત અશોક શ્રી
સુતપુત્ર: સંપ્રતિનામાભૂત, સ ચ જાતમાત્ર પવ પિતામહદત્તરાજ્યે રથયાત્રા
પ્રવૃત્ત શ્રીઆર્યસહસ્તિદર્શનાજ્ઞાતજાતિસ્મૃતિ: સપાદ લક્ષ જિનાલય સપાદ
કોટી નવીન વિંબ ષટ્ત્રિંશત્ સહસ્ર જીર્ણોદ્ધાર પંચનવતિસહસ્ર પિત્તલમય
પ્રતિમાનેક શતસહસ્ર સત્રશાલાદિભિર્વિભૂષિતાં ત્રિલંકામપિ મહીમકરોત્

કલ્પસૂત્ર ટીકાકાર વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાય. (અર્થ સુગમ છે માટે આપ્યો નથી.)

ઉપરનાં વચનો ઉપરથી આપણને જાણવાનું મળે છે કે તે બહુ ધર્મયુક્ત ચક્રવર્તી રાજા હતા.

શ્રીમદ્દ હેમચંદ્રાચાર્ય પરિશિષ્ટ પર્વમાં તેનાં વખાણ નીચે પ્રમાણે કરે છે.

અમ્યગૃતીદ્ય નૃપસ્તદ્ય તદનુજ્ઞયા અર્હેન દેવો ગુરુઃ સાધુઃ પ્રમાણ મે અર્હતો વ-
ચઃ ॥ ૬૧ ॥ અણુવતગુણવતશિક્ષાવ્રતપવિત્રિતઃ પ્રધાન શ્રાવકો જજ્ઞે સમ્પ્રતિ
સ્વત્પ્રભૃત્યપિ ॥ ૬૨ ॥ ત્રિનન્દવતગુણવન્દ્ય શ્રોત્તિનર્વામ પરીતિ સ્મ નઃ સા
ધર્મિકેષુ વાત્સલ્ય ન્નુલ્લિલ્લ વચ્ચાર ॥ ૬૩ ॥ આરેવાદ્ય પ્રતાપાદ્ય સ
ચ્ચારાવિકારધીઃ ત્રિનળહ ભરતક્ષેત્રં જિનાયતનમણિહતમ્ ॥ ૬૪ ॥

આવાર્થ—તે (સમ્પ્રતિ) અત્યર્થશ્રીની અનુજ્ઞા છે અરિહંત પ્રભુ મારા દેવ છે. સુસાધુ
(કંચન કામિનીના ત્યાગી) મારા ગુરુ છે અને અરિહંત પ્રભુનું વચન મને માન્ય છે એ
પ્રમાણે સ્વીકરો છું. ॥ ૬૧ ॥ (સમ્યક્ત્વવ્રત ધારણ કર્યું) અને ત્યારથી માંડી અણુવત,
ગુણવત અને શિક્ષાવ્રતથી પવિત્ર એવો તે ગુરુત ધાવક થયો. ॥ ૬૨ ॥ દાનાવળી લક્ષ્મી-
વાળો તે ત્ર્યંકલ જિનેશ્વર પ્રભુની પૂજા કરતો હતો અને પોતાના ભાઈઓની જેમ સધર્મી
વરફ વાસક્ય કરતો હતો. ॥ ૬૩ ॥ પ્રતાપથી યુક્ત અને અવિકારી બુદ્ધિવાળો સંપ્રતિ
વૈતાલ્યથી માંડી ત્રણ અંક ભરતક્ષેત્રને જિન ચેત્યોથી યુક્ત કરાવતો હતો.

આવી રીતે તે ગુરુત જૈનધર્મી મહાન્ રાજા હતો.

૪ “ મહારાજધિરાજ ” કુમારપાલ

ગુજરાતનો આ મહાન્ વૈભવશાસી નૃપતિ, ચૌલુક્યવંશચૂડામણિ, ગુજરાતની જય-
સિંહદેવતી કીર્તિનો કલશ ચડાવનાર, ગુજરાતને સમૃદ્ધ તેમ જ શોભાવાન બનાવનાર
“ મહારાજધિરાજ ” પરમાર્હત કુમારપાલથી જૈન સાક્ષરો તથા ઇતર સાક્ષરો પણ અજ્ઞાણ્યા
નથી એટલું જ નહિ પરંતુ તેના જીવનથી પણ કેટલેક અંશે સુપારચિત છે.

કુમારપાલની આટલી પણ ઝોળખાણ કરાવવી એ તો ભગવાન સવિતાનારાયણને દીપ-
કલિકાથી ઝોળખાવવા બરાબર છે. તેમને કેટલાએક પરમાર્હત તરીકે, ચક્રવર્તી તરીકે,
મહારાજધિરાજ તરીકે તો વળી કોઇકે હિંદુસ્તાનના નાશનું પ્રથમ બીજ રોપનાર તરીકે,
જયસિંહદેવના ભાવનાને નહિ પોષનાર તરીકે તથા અહિંસાનો પુગ્ગરી બની પોતે નિર્માલ્ય
બનવા સાથે સારા ગુજરાતને પણ નિર્માલ્ય-નમાણું બનાવનાર તરીકે, તથા બીજાં
અવનવાં વિષેશણેથી ગુજરાતના સાક્ષરો-ગુજરાતીઓ તેને ઝોળખે છે. આમાંથી કેટલાએક
મહાશયો તેનું જીવન નિષ્પક્ષપાત રીતે તપાસ્યા વગર અને સાથે તેનું આંતરજીવન પણ
તપાસ્યા ત્રિવાચ યોગ્ય ન્યાય ન આપી શકે-નથી આપી શકતા એ નિર્વિવાદ રીતે બનવા
યોગ્ય છે-સંભવી શકે.

૧ બીમયાણાવળીનો પુત્ર ક્ષેમરાજ તેનો પુત્ર દેવપ્રસાદ અને તેનો પ્રતાપી પુત્ર
“ સિદ્ધરાજદેવનો જમણો હાથ ” ત્રિભોવનપાલ અને તેનો પુત્ર ‘ મહારાજધિરાજ ’ ચક્રવર્તી
આદિ બીરૂઢધારી કુમારપાલદેવ આપણા વિષયનો મુખ્ય નાયક છે. તેની માતાનું નામ
કાશ્મીરાદેવી હતું કે જે સિદ્ધરાજની માતા મીનલદેવીની ભત્રિજી થતી હતી. તેને કુમારપાલ

૧ નીચે મુજરાજથી માંડી ઠેક કુમારપાલ સુધીનું વંશવૃક્ષ આપ્યું છે તે જોવા
બલામણુ છે.

સિવાય એ પુત્ર મહીપાલ, કીર્તિપાલ તથા એ પુત્રીઓ પ્રેમળદેવી અને દેવળદેવી હતી. તેમાં પ્રથમ પુત્રી જયસિંહદેવના મુખ્ય સેનાધિપતિ કૃષ્ણસિંહ વેરે અને બીજી પુત્રી શાકંભરીના રાજ સાથે પરણાવી હતી, અને કુમારપાલદેવની સ્ત્રીનું નામ ભોપાલદેવી હતું.

ત્રિભોવનપાલને જયસિંહદેવની સભામાં પાટણ ધણી વખત આવવું પડતું અને તેની સાથે ગુજરાતનો ભાવિ બાલરાજ કુમારપાલ પણ ધણી વખત આવતો. ત્રિભોવનપાલ પોતાના ચાલાક પુત્રને જયસિંહદેવની સભાનો બધો વૃત્તાંત કહેતો-કહી સંભળાવતો. બાલરાજ એ વાતો સાંભળી આશ્ચર્ય પામતો. તેને તે સમયે ખૂબ સરખીયે નહોતી કે પોતે ભવિષ્યમાં જયસિંહદેવના સિંહાસને બેસી સભામાં તે વાતોના કેન્દ્રરૂપ બનશે.

એક વખતે જયસિંહદેવની સાથે કુમારપાલને સાક્ષાત્ સરસ્વતીનો અવતાર, ધર્મની મૂર્તિ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય સાથે પરિચય થયો. કુમારપાલ તેમનું બ્રહ્મતેજ જોઈ પ્રથમ ક્ષણે જ તેમના તરફ આકર્ષણ અને વળી 'ગુજરાતનો નાય' જયસિંહદેવ પણ જેને ધણું સન્માન આપે છે તે જોઈ હેમચાર્ય ઉપર વિશેષ માનની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો. ત્યાર પછી તેણે સૂરિજીની એ ત્રણ વાર મુલાકાત લીધી. એક વખતે જયસિંહદેવ તેના મુખ્ય અમાયો,

ચૌહાણ વંશ

મૂલરાજ

સં. ૯૯૮ માં ગાદી

૫૫ વર્ષ રાજ્ય

ચામુંડ

૧૩ વર્ષ રાજ્ય

વલ્લભરાજ
૬ માસ રાજ્ય.

હર્લભરાજ
૧૩ વર્ષ ૬ માસ રાજ્ય

નાગરાજ
ભીમદેવ
૪૨ વર્ષ અભિષેક

ક્ષેમરાજ
દેવપ્રસાદ
ત્રિભુવનપાળ

કર્ણદેવ
૨૯ વર્ષ રાજ્ય
સિદ્ધરાજ જયસિંહ
૫૦ વર્ષ રાજ્ય

કુમારપાલ
સં. ૧૧૯૯ થી
સં. ૧૨૩૦ સુધી
૩૦ વર્ષ અને ૮ માસ.

મહીપાલ

કીર્તિપાળ

અધિકારીઓ અને કુમારપાલ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યનો ઉપદેશ સાંભળવા બેઠા હતા. સૂર-શ્વરજીને પૂછ્યું કે “અધા ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ ગુણ કયો છે” ત્યારે આચાર્ય શ્રીએ કહ્યું કે— મહાનુભાવ, અધા ગુણોમાં “પરદારસહોદયયુક્ત સત્ત્વગુણ” શ્રેષ્ઠ છે. કારણ કે સત્ત્વગુણ અધા ગુણગણોમાં મસ્તકમણી “જયશ્રી” ને આપનાર અને સર્વ પદાર્થની સિદ્ધિ કરવામાં લોકોત્તર કામધેતુ સમાન છે. અત્રિસ લક્ષણોથી અધિક સંપૂર્ણ તરીકે સત્ત્વગુણ પ્રસિદ્ધ છે. સત્ત્વવાન પુરુષમાં ભલે બીજા ગુણો હોય या ન હોય તો પણ તે શ્રેષ્ઠતમ છે. કહ્યું છે કે—

પ્રયાતુ લક્ષ્મીશ્વપલા સ્વભાવા ગુણા વિવેકપ્રમુખાઃ પ્રયાન્તુ

પ્રાણાશ્વગચ્છન્તુ કૃતપ્રયાણા મા યાતુ સત્ત્વન્તુ નૃણાં કદાચિત્ ।

અર્થ “ચપળ સ્વભાવવાળી લક્ષ્મી જાઓ વિવેક પ્રમુખ ગુણ જાઓ અથવા પ્રયાણ કરેલા પ્રાણ જાઓ પરંતુ પુરુષોનું સત્ત્વ કદાપિ ન જાઓ” સકળ કાર્ય કરવામાં સમર્થ એવા એકજ પુત્રથી બસ છે વધારે સંતતિનું શું પ્રયોજન? એકલો નિશાપતિ જ (ચંદ્ર) દિગ્વ-ધુના મુખમંડળને પ્રકાશિત કરવા સમર્થ છે. બાહ્યનો તારાગણ તો ઉગ્યા છતાં દિગ્વધુને પ્રકાશિત કરવા સમર્થ થતો નથી. સાત્ત્વિક શરીર આપણા હાથમાં છે અને રિદ્ધિ દૈવને આધીન છે માટે સત્ત્વ ન છોડવું. “જ્યાં સાહસ ત્યાં સિદ્ધિ.” જુઓ વૈભવમાં અમરા-પુરીને જીતે તેવી લંકા જીતવાની હતી અને મહાન રત્નાકર (સમુદ્ર) પગે ઉલ્લંઘવાનો હતો. જેનાથી દેવદાનવ અને મનુષ્યો કંપતા એવા રાક્ષસરાજ રાવણ જેવો મહાન પ્રતિ-સ્પર્ધી હતો અને કપિઓ પોતાના સહાયક હતા છતાં ભગવાન રામચંદ્રે સત્ત્વથી જ રાક્ષસ સૈન્યનું દગ છિન્ન કરી રાવણનાં દશ મસ્તક રણમાં રગદોળ્યાં. મહા પુરુષોની કાર્યસિદ્ધિ તેમના સાહિત્યમાં નહિ પરંતુ તેમના સત્ત્વમાં જ રહેલી છે. અને તે સત્ત્વ પણ જ્યારે પરદાર-સહોદરવ્રતથી સંજીવિત હોય છે ત્યારે જ તે પુરુષને લોકોત્તર ઇળ-પ્રતિષ્ઠાના કારણ-ભૂત થાય છે.

વિવેક વિનાનું સત્ત્વ સિંહ કે વાઘની માફક કૂરતાને ઉત્પન્ન કરવાનું સાધન બને છે. એટલે કે વિચાર વગરનું સત્ત્વ (સાહસ) જનનવરી જોરને ઉત્પન્ન કરનાર છે. માટે પ્રતિષ્ઠા કીર્તિ, ધર્મવિજય આદિની વૃદ્ધિ કરવા ઇચ્છનારે પરસ્ત્રીથી વિરક્ત રહેવું જોઈએ. કારણ કે—

તાવલ્લોક વિલોચનામૃતરસસ્તાવન્મનો વલ્લભં

તાવદ્ધર્મમહત્ત્વસત્યવિલસત્કીર્તિ પ્રતિષ્ઠાપદં ।

તાવદ્ભૂમિપતિપ્રસાદ્ભવનં તાવચ્ચ સૌભાગ્ય મ્

યાવન્નો પરદારસંગરસિકો લોકેઽભવન્ માનવઃ ॥

“જ્યાં સુધી પુરુષ પરદારા સંગનો રસિક નથી થયો ત્યાં સુધી જ તેના ઉપર લોકોની અમી દૃષ્ટિ રહી તેનું ચિત્ત પ્રસન્ન રહે છે; અને પ્રતિષ્ઠાનું પાત્ર, રાજ્યના પ્રસાદનું ભવન અને સૌભાગ્યની ભૂમી બની રહે છે.” માટે જો જીવિતને વલ્લભ ગણતા હો તો પરસ્ત્રીનો સંગ મુકી દો. એક મૃગલોચના સતી સીતાના નિમિત્તે જ રાક્ષસપતિ રાવણનાં મસ્તક રણમાં રોળાયાં, ત્રિકુટ શિખર પર શેઠી રહેલી અલકા સરખી લંકા જેની રાજ્ય-ધાની હતી, ધ્રુવવાટ કરતો સમુદ્રદેવ જે નગરની પરિભ્રમી હતો, અનન્ય અવશાલી

કુંભકર્ણુ જેનો બંધુ હતો, જગજ્જેતા અજેય ઇંદ્રિજીત જેનો પુત્ર હતો અને પોતે કે જેના નામથી દુનીઆના વીર પુરુષો રાડ નાખતા, અનેક દેવો જેના નોકરો હતા અને અદ્ભુત વિદ્યાઓ જેની જીવહાથરૂપી રંગભૂમી ઉપર નાચ કરતી હતી એવો લોકેશ્વર. પણ સતી સીતાની આકાંક્ષા કરવાથી વૈભવ અને પ્રતાપથી રહિત બની દીનહીન દશાને પામ્યો. સ્વસ્ત્રી સ્વાધિન હોવા છતાં નીચ પુરુષો જ પરસ્ત્રીની ધુચ્છા કરે છે. ” આવી રીતે કુમાર-પાલને ઉપદેશ આપ્યો. કુમારપાલે પણ એ પરમ યોગીશ્વરના મુખકમળમાંથી નીકળતી ગંગાના ધોધ સમાન નિર્મલ વાણી સાંભળી તેમના ઉપદેશથી પરનારીસહોદરવ્રત સ્વીકારી તેમની ગંગાના પ્રવાહ સમાન પવિત્ર વાણીમાં પોતાના આત્માને નવરાવી કૃતકૃત્ય-પવિત્ર બન્યો અને ત્યાંથી પોતાના પિતા સાથે દધિસ્થળી ગયો.

હવે જયસિંહદેવની અવસ્થા વધવા સાથે ગૃહસ્થ ધર્મના ફળ રૂપ પુત્રપ્રાપ્તિની ચિંતા પણ વધવા લાગી. તેને સદા એમ લાગ્યા કરતું કે જો પિતૃદાન દેનાર એક પુત્ર થાય તો મારો જન્મ સફળ થયો ગણાય. પરંતુ વિધિ તેનાથી વાંકું હતું. ‘સૂર્ય વિના આકાશ, ન્યાય વિના વિક્રમ, સિંહ વિના વન, ચંદ્ર વિના રાત્રી, અળ વિના પરાક્રમ, તેજ વિના લક્ષ્મી, ’ એ જેમ શોભતાં નથી તેમ પુત્ર વિના કુળ શોભતું નથી. તેણે પુત્રપ્રાપ્તિ માટે ઘણાં ઘણાં કાંશાં માયો, અનેક કાળાં ઘોળાં કર્યાં, અને અનેક જોગીઓનાં પડખાં સેવ્યાં; પરંતુ તેમાં તે નિષ્ફળ નિવડ્યો. તેણે અનેક જોશીઓને પૂછવા માંડ્યું પરંતુ તેમાંય તેને ક્યાંયથી સંતોષ ન મળ્યો. સાથે તેના કાને એમ પણ ભણકાર આવ્યા કે મારી પછી ત્રિભુવનપાલનો પતોતો પુત્ર કુમારપાલ ગાદીએ આવશે. તેને આ સાંભળી અસંતોષ વધતો ગયો; અને તે વાતને એકદમ તે સાચી પણ ન માનતો. એક વખતે પોતે સભા ભરી ખેડો હતા તે વખતે એક મહાન ન્યોતિપી પંડિત ત્યાં આવ્યો. સિદ્ધરાજે તેને પ્રશ્ન પુછ્યો; પંડિતે લગ્ન લઇ ચોકખો ઉત્તર આપ્યો કે “ મહારાજ આપને કોઇ પણ પ્રકારે પુત્ર થશે નહિ અને આપની પછી ત્રિભુવનપાળનો વીર પુત્ર કુમારપાલ તમારી ગાદીએ આવી તમારી પેટે ચક્રવર્તી થશે. ” પંડિત પાસે આવે ઉત્તર સાંભળી તેનું હૃદયમંદિર ભગ્ન થયું, તેને બહુ ખેદ થયો. તેણે આની આ વાત ફરીથી પોતાની સભાના પંડિત રત્ન બાલ-બ્રહ્મચારી, શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યને પુછી. આચાર્યશ્રીએ પણ તેને તે જ વાત ફરીથી કહી. તેણે જ્યારે પોતાના ગુરુશ્રી પાસેથી આ ઉત્તર સાંભળ્યો ત્યારે તેને એમ ખાત્રી થઇ કે મારે પુત્ર નહિ થાય અને કુમારપાલ ગાદીનો અધિપતિ થશે. હવે સિદ્ધરાજને બીજો એક કુવિચાર થયો કે કુમારપાલને મારી નાખું તો મહાદેવજી મને પુત્ર આપે.

અંતે આ વિચારે તેના હૃદયમાં ધર ક્યું અને તે કુવિચારને સફળ (?) કરવા પ્રયત્ન શરૂ કર્યો.

તેણે કુમારપાળને મારી નાખવા પહેલાં વિચાર કર્યો કે તેના પ્રતાપી પિતા ત્રિભુવનપાળને માર્યા પહેલાં-તેના દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી કુમારપાલનો વાળ ખેંચવાને હું સમર્થ નથી. માટે ત્રિભુવનપાળને કપટથી મારી નાંખું તોજ મારી મુરાદ બર આવે તેમ છે. તેણે ત્રિભુવનપાળને મારી નાખવા ‘રાજદ્વારી ખાનગી કામના બહાના હેઠે ખાપ દિકરાને ગામ (પાટણ) બહાર મહાદેવના મંદિરમાં બોલાવ્યા. વિર ત્રિભુવન-

પાળ કોઇ પણ જાતના સંશય વગર પુત્ર સહિત મહાદેવના મંદિરમાં આવ્યો. સિદ્ધરાજ પણ શિકાર જાળમાં આવ્યાનું સમજી તેને ચારે બાજુથી ઘેરી લઇ મકલાતે મહોડે પોતાના ખાનગી ચરો સાથે મહાદેવના મંદિરમાં આવ્યો. પરંતુ ત્યાં તો ચાલાક ત્રિભુવન-પાળને સિદ્ધરાજના કપટની અગાઉથી ખબર પડી ગઇ. તેણે અધો ખેલ જોઇ લીધો અને તે જ વખતે પોતાના પુત્રને દધિસ્થળી બીજા ખાનગી રસ્તે સ્વાના કરી દીધો હતો, અને પોતે ખુદની તરવારે તેનું સ્વાગત કરવા તૈયાર થઇ ઉભો. જેવો સિદ્ધરાજ અંદર ગયો કે તરતજ ત્રિભુવનપાળે ત્રાડ નાખતાં કહ્યું કે “પાપી કુતા ચત્રાવ તારી તલવાર” સિદ્ધરાજ ભોંઠો પડ્યો અને તેને ત્રિભુવનપાળના અધા પૂર્વના ઉપકારો, તેનો નિઃસ્વાર્થ લાગ આદિ અધાં કામો સાંભરી આવ્યાં.

પરંતુ મનોમજ એકઠું કરી પોતાના સહચરોને કહ્યું કે-ઉભા છો શું? ચલાવો તમારી તલવાર. ત્યાં તો ત્રિભુવનપાલે તેને કહ્યું કે-જે તારામાં તાકાત હોય તો આવી જ આવણે અને દંદ યુદ્ધ કરીએ. સિદ્ધરાજને ત્રિભુવનપાળના ભુજાળની ખબર હતી કે ત્રિભુવનપાળ પોતાને તો જેમ મદોન્મત્ત હાથી હરણિયાને ચઢી નાખે તેમ જરૂર દાખી દેશે. સિદ્ધરાજ મુંઝે રહ્યો ત્યાં તો તેના સૈનિકોએ ત્રિભુવનપાળ ઉપર તલવાર ચલાવી. એકી સાથે તેના ઉપર પચાસેક તલવાર ઉપડી છે તેમ તેણે જોયું. તે અધાનું સ્વાગત કરવા કરવા તૈયાર હતો; તેણે તેમાંથી ઘણાનું સ્વાગત કરી દેવકોકમાં પહોંચાડ્યા; અંતે તેનું વૃદ્ધ શરીર થાક્યું. તેના શરીરમાંથીયે ઊંઘીની ધારા છુટવા માંડી. તેની નાડી તુટવા માંડી. તેને હવે લાગ્યું કે તે નહિ બચે, એટલે પોતે તરત જ સિદ્ધરાજ પાસે જઇ કહ્યું કે “પાપી કૃતઘ્ન અંતે તે તાર કાળું કર્યું. પરંતુ ઠીક છે કે મહાદેવજીએ તારા પાપી લોહીમાંથી પુત્રરૂપી ફળ નથી આપ્યું. નહિતર તું શું ન કરે એ હું નથી કહેતો.”

એમ કહીને વીર પુરુષે પોતાના શરીર ઉપર તલવાર ચલાવી પોતાનું લોહીવાળું મસ્તક સિદ્ધરાજની ઉપર નાખી તેને લોહી છાંટ્યું. આ કમકમાટીમયો અનાવ જોઇ સિદ્ધરાજનું પાપી હૃદય પણ કંપ્યું, પરંતુ તે કમકમાટ વધુ ટક્યો નહિ. તેણે કુમારપાલને શોધવા માંડ્યો; પરંતુ કુમારપાલ ત્યાં નહોતો. પછી તે દધિસ્થળી ઉપર હલ્લો લઇ ગયો. કુમારપાલ તેને સૈન્ય સહિત સામો મળ્યો. અને સૈન્યનો ભેટો થયો. સિદ્ધરાજ પાસે સૈન્ય થોડું હતું અને કુમારપાલનું શોર્ય વધારે હતું. વિત્તમરણે તેને ખુશ કર્યો. સિદ્ધરાજે જોયું કે હવે નહિ ટકાય. અંતે અન્યું પણ તેમ જ. સિદ્ધરાજ તેની સામે ન ટકી શક્યો અને ત્યાંથી પાટણ નાસી આવ્યો. ત્યાં આવ્યા પછી તેણે ગામમાં એવી વાત ફેલાવી કે “ત્રિભુવનપાળ હુંદારો હતો, તે પાટણ છુટવા આવ્યો હતો.” પરંતુ કૃતઘ્ન પાટણની પ્રજાએ પોતાના એ ઉપકારી પુરુષને ચંદનની ચિતામાં બાળી તેની પછવાડે શોકના બે આંસુ ખેરવ્યાં.

કુમારપાલનું દેશાટન

હવે કુમારપાલ ઉપર સિદ્ધરાજનું વજ્ર અને શની ગ્રહ પડ્યાં. તેણે દધિસ્થળી છોડ્યું અને બાવાને વેશે ગુજરાતના પથરે પથરે ભટક્યો. વળી એક વખત મહાદેવના મંદિરનો પુનરી થયો; સિદ્ધરાજને તેની ખબર પડી એટલે આપ્યું. તેણે પુનરીએને બ્રહ્મભોજન કુમારપાલ પણ ત્યાં ગયો પરંતુ એક કૃતઘ્ન રજપુતની સંજાથી-સંકેતથી ઉઘડીના બહાને નાસી

છૂટ્યો. સિદ્ધરાજને આ વાતની ખબર પડી કે તરતજ પોતાના માણસો તેની પછવાડે મોકલ્યા. કુમારપાલ ઉઘાડે શરીરે માત્ર એક અમોઝીયાભેર જ હતો. તેણે પછવાડે ધૂળ ઉડતી જોઇ એટલે પોતે સંતાવાની જગ્યા શોધી. પાસેના ખેતરમાં એક ખેડુત વાડ કરતો હતો ત્યાં જઇ તેણે મદદ માગી. એ દયાળુ ખેડુતે તેને વાડમાં સંતાડી તેના ઉપર કાંટાનાં ઝુંડ નાખ્યાં. સિદ્ધરાજના માણસોએ ઘણી શોધ કરી પણ અંતે તેઓ નિષ્ફળ નિવડ્યા અને વીલે મ્હોડે પાછા પાટણ ગયા. કુમારપાલ વાડમાંથી બહાર નીકળ્યો. તેના કોમળ શરીરમાંથી લોહી નીકળવા માંડ્યું એ જાણે કોઇ નવા પ્રકારના પરવારાના અંકુર હોય તેવો ભાસ કરાવતું હતું. ત્યાંથી માંડ માંડ ચાલી તે દધિસ્થળી ગયો અને ત્યાંથી પોતાનું નામ બદલી ભીમસિંહ રાખ્યું અને વેશબદ્ધો કરી વળી નીકળ્યો. રસ્તામાં તેણે ઝાડ નીચે એક ઉંદર પોતાના દરમાંથી રૂપિયા કઢાડી બહાર લાવતો હતો તે જોઇ તે રૂપિયા લઇ લીધા. ઉંદર પોતાના રૂપિયા ગયા જોઇ માથું પટકી મરી ગયો. કુમારપાલે વિચાર્યું કે “મનુષ્ય તો હીક પરંતુ પશુ પંખી પણ અર્થની મોહનીમાં મુંઝાય છે.” તે વખતે રસ્તામાં તેને ઉમરાગામના દેવસિંહ શેઠની પુત્રી દેવશ્રી પોતાના સાસરેથી પીયર જતી હતી તે મળી. તે ઉદાર દિલની દેવશ્રીએ કુમારપાલને ભૂખ્યો અને દુઃખી જાણી પોતાની પાસેનું ભાતું આપ્યું. કુમારપાલે પણ જે દિવસનો ભૂખ્યો હોવાથી સારી પેટે ખાધું. પછી તે ઉદાર દિલની દેવશ્રીના કહેવાથી તેની ગાડીમાં બેસી વચ્ચે દધિસ્થળીને રસ્તે ઉતરી પડ્યો. જતી વખતે તેણે દેવશ્રીને કહ્યું કે “આજથી તું મારી ધર્મબહેન છો અને હું જ્યારે ગાદીએ બેસીશ ત્યારે તારી પાસે ભગિનીતિલક કરાવીશ” પછી દધિસ્થળી જઇ પહોંચ્યો ત્યાં તેણે જોયું કે સિદ્ધરાજ કુટુંબ ઉપર પણ કેર વરસાવી રહ્યો હતો. એટલે પોતાના **યથા નામ તથા ગુણ** એવા સજ્જન નામના મિત્રદ્વારા પોતાના કુટુંબને બીજે સ્થળે મોકલાવી પોતે વોસિરી નામના બ્રાહ્મણ મિત્રની સાથે ફરી વાર રખડપટ્ટી શરૂ કરી.

તે પ્રથમ ખંભાત ભણી ગયો. ત્યાં ખંભાતની બહાર પરમ પ્રતાપી ગુરૂશ્રી હેમાચાર્ય તેને મળ્યા. પોતે તેમને એકદમ ન ઓળખી શક્યો પરંતુ તેના ગુરુએ તો તેને ઓળખ્યો અને તેને પોતાની સાથે ઉપાશ્રયે લઇ જઇ સિદ્ધરાજના મહામાત્ય અને ખંભાતના સત્તાધીશ ઉદાયનને કુમારપાળની ભલામણ કરી. કુમારપાળ ઉદાયનને ઘેર શાંતિથી રહેતો હતો ત્યાં આ વાતની ખબર સિદ્ધરાજને પહોંચી કે મારો શત્રુ મારા મહામંત્રીને ત્યાં છે એટલે તેણે ઉદાના પુત્ર ચાહડ કે જે પોતાનો ધર્મપુત્ર થતો હતો તેને કુમારપાળની શોધ કરવા મોકલ્યો. તેણે ખંભાત જઇ પોતાના ઘરમાં કુમારપાલને ઘેર્યો પણ કુમારપાલ ત્યાંથી આંબડની મદદથી રાતોરાત નાસી હેમચંદ્રાચાર્યના ઉપાશ્રયે ગયો. ત્યાં પરમ કારણિક શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે પણ તેને પોતાના પુસ્તક ભંડારમાં સંતાડ્યો. બીજે દિવસે ચાહડે ઘરમાં તપાસ કરી પણ ત્યાં તેનો પતો ન પાડ્યો એટલે તે ઉપાશ્રયે આવ્યો અને ત્યાં કુમારપાલની શોધ કરી. પરમ કારણિક, યોગીશ્વર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે ત્યાં કુમારપાલના દેહનું બહુ યુક્તિ પૂર્વક રક્ષણ કર્યું. અંતે ચાહડ ત્યાંથી પણ વીલે મ્હોડે ખાલી હાથે પાછો પાટણ ગયો.

હવે કુમારપાલ અહિં રહેવાનું સલામત ન ધારી વડોદરે થઇ બૃગુકચ્છ (ભરૂચ) ગયો; ત્યાંથી કલ્હોપુર ગયો અને ત્યાં એક યોગીની સારી પેટે સેવા કરી; યોગીએ તેની વિ. ક. ૧૩.

સેવાથી પ્રસન્ન થઇ એક મંત્ર આપ્યો. પછી પોતે તે મંત્રને સાધી પોતાનું કાર્ય કરી વિવિધ દૃષ્ય જોતો કાંતિપુરનગર ગયો; ત્યાં તેણે ઘણા ઘણા ચમત્કારો જોયા. ત્યાંથી તે મહિનાથ દેશમાં કોલંબપટ્ટન ગયો. કહે છે કે કોલંબેશ્વરને મહાલક્ષ્મીજીએ એવું સ્વપ્ન આપ્યું હતું કે ‘ તારા રાજ્યમાં ગુજરાતનો નરેશ આવશે વેશે આવે છે માટે તેનું સન્માન કરજે. ’ કોલંબેશ્વરે તેનું ખુબ સન્માન કરવા તેના નામના-છાપના સિક્કા પડાવ્યા. ત્યાંથી અનુક્રમે પેંઠ થઇ તે ઉજ્જયિની નગરીમાં આવ્યો. ત્યાં તેણે કુડગેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં પાર્શ્વનાથ પ્રભુ^૧ નાં દર્શન કર્યા અને ત્યાર પછી ત્યાં તેના જોવામાં એક શિલાલેખ આવ્યો. તેમાં તેણે નીચે પ્રમાણે વાંચ્યું કે—

પુણેવાસ સહસ્ત્રે સયમ્મિ વરિસાણ નવ નવહકલિપ્પિ.
હોદી કુમરનરિદો તુહ વિક્રમરાય સારિચ્છો ॥

અર્થ—પવિત્ર અગિયારશો નવ્વાણુ વર્ષ વીત્યા પછી, હે વિક્રમરાજ તારા જોવા કુમારપાળ રાજ થશે. કુમારપાળ આ લેખમાં પોતાનું નામ જોઇ કંઈક આશ્ચર્ય પામ્યો. તેણે એક વિદ્વાનને બોલાવી પૂછ્યું તો તેણે કહ્યું કે “ પૂર્વે અહિં શ્રી સિદ્ધસેન^૨ દિવાકર નામે જૈન મતના પ્રખર પંડિત, આચાર્ય થઇ ગયા છે તેમણે સંસ્કૃત ભાષામાં દ્વાત્રિંશત દ્વાત્રિંશિકા (અત્રીસ મત્રીસી) રચી અને શ્રી વીતરાગદેવની સ્તુતિ કરી.^૩ તેના પ્રભાવથી કુણેશ્વર મહાદેવનું લીંગ ફાટી અંદરથી શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુ નીકળ્યા. વિક્રમરાજ આ ચમત્કાર જોઇ આશ્ચર્ય પામ્યો અને તેમનો ભક્ત બન્યો અને ધીમે ધીમે તે ચુસ્ત જૈન-પરમાર્હત થયો. તે રાજ્યએ દાન વડે જગતને અનુચ્છ બનાવી પોતાના નામનો સંવત્સર ચલાવ્યો. એક વખતે રાજ્યએ પોતાના ગુરુને પૂછ્યું કે મારી પછી કોઈ મહાન જૈન રાજ થશે ?—ત્યારે સિદ્ધસેન દિવાકરે પોતાના જ્ઞાનના બળથી જણાવ્યું કે “ તારી પછી મહારાજાધિરાજ ચક્રવર્તી કુમારપાલ પરમાર્હત થશે ૪ ” અને આ ગાથા પણ તેઓત્રીએજ કહેલી છે. વીર વીક્રમે આ ગાથા શિલાલેખમાં ટંકાવી છે કે જે ગાથા તમે અત્યારે વાંચી. ” કુમારપાલ આ સાંભળી ઘણો આશ્ચર્ય પામ્યો અને સાથે સાથે આચાર્યશ્રીનું આવું અદ્ભુત જ્ઞાન જોઇ વિશેષ ખુશી થયો.

ઉજ્જયિનિમાં તેના મિત્ર સન્જન અને પોતાનું કુટુંબ મળ્યું. પોતે બધાના કુશળ સમાચાર પૂછી કુટુંબને ત્યાં રાખી પોતાના મિત્ર વૌસિરી નામના બ્રાહ્મણ સાથે

૧ જૈનોના ત્રેવીસમા તીર્થંકર.

૨ આ આચાર્યવર્ધની વિશેષ માહિતી માટે જૂઓ મારો ‘ સિદ્ધસેન દિવાકર ’ નામનો નિબંધ.

૩ કલ્યાણ મંદિરસ્તોત્ર રચ્યું એમ પણ ખીજે સ્થળે મળે છે. આ કલ્યાણ મંદિર સ્તોત્ર અત્યારે વિદ્યમાન છે કે જે અનેક મંત્રાક્ષરોથી ભરપૂર છે.)

૪ આ ચમત્કારિક ખીના કુમારપાલપ્રબંધ અને પ્રબંધચિંતામણીમાં વધુ વિસ્તારથી આપેલી છે.

દશપુર^૧ થઇ ચિત્રકૂટ (ચિતોડ) ગયો. ત્યાં ઘણાં ઘણાં અવનવાં દર્યો જોઈ અનુક્રમે કાશી થઇ પટ્ટના આવ્યો. ત્યાં તેણે નવનંદનો રાજવૈભવ સાંભળ્યો. ત્યાંથી રાજગૃહી^૨ થઇ કામરૂપ દેશમાં ગયો. ત્યાં વિવિધ દર્યો જોઇ ત્યાંથી નાગેન્દ્રપત્તન ગયો; ત્યાં તેણે તે નગરની અજાયબ ભરી ઉત્પત્તિ સાંભળી; અહીં તેની મોજડી ફાટી જવાથી એક મોઝીએ કુમાર-પાળને રેશમી મોજડી ભેટ આપી. કુમારપાળે તેને કહ્યું કે જ્યારે તું એમ સાંભળ કે ‘ કુમારપાલ ગુજરાતની ગાદીએ બેઠો છે ’ ત્યારે તું ત્યાં આવજો. અહીં તેણે સિદ્ધરાજદેવના મરણ પથારીના ઉડતા ખખર સાંભળ્યા એટલે ત્યાંથી સીધા તે ઉજ્જયિની આવ્યો. ત્યાં તેને પાકેપાથે ખખર મળ્યા કે ગુજરાતનો નરેશ જયસિંહદેવ સ્વર્ગે ગયો છે અને તેમની ગાદીએ તેમના નામની પાટુકા સ્થાપી છે. કુમારપાળ આ ખખર સાંભળી કુડુંબને મળી પાટણ આવ્યો. પોતે જ્યારે પાટણ આવ્યો ત્યારે ખખર સાંભળ્યા કે ‘ આજેજ રાજતિલક કરવાનું સુદર્ત છે. ’ કુમારપાળને ખરાખર સમયે આવેલો જોઇ બધા મંત્રિઓ, ભાયાતો અને સામંતો આશ્ચર્ય પામ્યા. સિદ્ધરાજ મરતી વખતે પોતાના મંત્રીઓને કહી ગયો કે ‘ મારી પછી ધર્મચુરત ઉદાયન મંત્રીનો પુત્ર ચાહડ મારી ગાદીએ આવે ’ પરંતુ આ વાતમાં ઘણા મંત્રીઓ વિરુદ્ધ હતા, અને ખુદ ચાહડનો પિતા ઉદાયન મંત્રી પણ તેમાં વિરુદ્ધ હતા. એટલે કુમારપાળ જેવો આવ્યો કે તરતજ તેનો બનેલી કૃષ્ણસિંહ તેને પોતાને ઘેર લઇ ગયો અને ત્યાં સારી પેઠે નહવડાવી ધોવડાવી સારાં યોગ્ય કપડાં પહેરાવી તેને રાજસભામાં લઇ ગયો.

સભામાં ઘણી ઘણી વાટાઘાટ પછી અંતે એમ ઠર્યું કે ત્રિભુવનપાલના પુત્રને ગાદી આપવી કારણ કે ખરા હકદાર અને યોગ્ય તે છે. તેમાં પ્રથમ ત્રિભુવનપાલના મ્હોટા પુત્ર મહીપાળને ઉઠાડી પૂજવામાં આવ્યું કે તમે રાજ્ય શી રીતે ચલાવશો, ત્યારે તેણે ખરાખર ઉત્તર ન આપ્યો. ત્યાર પછી બીજા પુત્ર કીર્તિપાલને બોલાવ્યો ત્યારે તેણે પણ ગાટાળોજ વાલ્યો. અન્તે કુમારપાલને પૂછ્યું ત્યારે તેણે પોતાની વીરતાથી જવાબ આપ્યો કે “ હું મારી આ સમશેરથી રાજ્ય ચલાવીશ. ” મંત્રીઓએ તેને રાજ્યને યોગ્ય ધારી “૧૧૯૯ ના માગશર વદી ૪ ને દીવસે પુષ્પ નક્ષત્ર, મીન લગ્ન અને બીજા પણ ઉચ્ચ ગ્રહો હતા ત્યારે તેનેજ (કુમારપાલને) રાજગાદીએ બેસાડી રાજતિલક કર્યું અને ‘ મહારાજાધિરાજ શ્રી કુમારપાલદેવ ’ના નામની આણુ ફેરવી. ”

ગુજરાત, લાટ, મહારાષ્ટ્ર, માળવા, મેવાડ, પૂર્વ દેશ આદિના પથ્થરે પથ્થર ભટકેલો, ત્યાં અનેકવિધ દર્યો જોઇ અનુભવ પામેલો, અનેક કળા સહન કરી ઘડાએલો ઘણા ઘણા ઠાણા રાજવીઓની રાજનીતિ અનુભવી કુશળ મુસદ્દી બનેલો અને સિદ્ધરાજને

૧ આ દશપુરને અત્યારે ચન્દસેર કહે છે. આ સમ્બંધી વિશેષ જોવા ઇચ્છનાર મહા-શયે પુરાતત્ત્વમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠના આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજીએ લખેલો વિશાલાના ગણ-સત્તાક રાજ એટક (ચેડા) નામનો લેખ જોવા તસ્દી લેવી.

૨ આ રાજગૃહી નગરી આજથી અઢી હજાર વર્ષ ઉપર થઇ ગયેલ જગદુદ્ધારક શ્રી મહાવીર સ્વામીના પરમભક્ત મહારાજા શ્રેણીકની મુખ્ય રાજધાનીનું નગર હતું. વિશેષ માટે જુઓ અભયકુમાર ચરિત્ર આદિ.

જસ્માઓડણ અને રાણકદેવીનાં લાગેલાં કલકે ધોધ નાખવા, ગુજરાતની ગાદીને જગ-પ્રસિદ્ધ બનાવવા અને ચૌલુક્ય વંશને કીર્તિનો કળશ ચડાવવા આ પરનારીસહોદર કુમાર-પાળ ગુજરાતની ગાદીએ આવ્યો. કુમારપાળ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે આખું પાટણ કપટ અને ફાટફૂટથી ભરેલું હતું. તેણે પ્રથમ પાટણને કપટની બળતી જ્વાળામાંથી બહાર કઢાડી શાંતિ અને વિશ્વાસના મંત્રો રૂપી જળ રેડી રાજનીતિ રૂપી અંકુશથી બધાને સીધા કરવા પ્રયત્ન કર્યો.

ગાદીએ બેઠા પછી તેણે કેવી રાજનીતિ ચલાવી તેને માટે કુમારપાલ-પ્રબંધકાર નીચે પ્રમાણે જણાવે છે “ ગામ નગર દેશના રક્ષણ સાર યોદ્ધાઓનો સંપ્રદ કર્યો. કુતીતિનો નાશ કરી સુનીતિ ફેલાવી. વ્રતીઓ પર સમતા બતાવી. દેવળોમાં મહા પૂજાઓ ચાલુ કરી. સત્પુરુષોને માન આપી દુર્જનોને દુર કર્યા. એ રીતે રાજ્યમાં સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરે એવા ઉપાયો લેવા માંડ્યા. ભોપાલદેવીને પટ્ટરાણીની પદવી આપી અને પોતાને ઉપકાર કરનાર બીજા માણસોને બહુ માનથી બોલાવી યોગ્ય બદલો આપ્યો. ” “ તેમજ ઉદાયન મંત્રીને મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યો. તે પુરુષ સ્વામિભક્ત, ઉત્સાહી, કૃતજ્ઞ, ધાર્મિક, પવિત્ર, માયાળુ, કુદીન, શાસ્ત્રજ્ઞ, સત્યભાષિત, વિનીત, દીર્ઘદર્શી, નિર્વ્યસની, વૃદ્ધસેવક, ઉદાર, સાર્વિક, પ્રાસ, શર અને ચપળ હતો. રાજ્ય પ્રજા અને પિંડનું હિત તાકનાર હતો. નિરપૂહી અને સ્વભાવે શાંત હતો. તે બહુધા મિથ્યા વચન કાઢે તેવો નહોતો. સર્વ ધર્મેણે માન આપી પાત્રની યોગ્યતા પ્રમાણે અધિકાર આપનાર હતો. ત્રણ વેદ, વાર્તા, દંડ અને નીતિમાં તેણે સારો શ્રમ લીધો હતો. ” તેના પુત્ર વાગ્બટને સર્વરાજ્યકારભારમાં સહાયક નીમી “ આલિંગ ” પ્રધાનની (મદદગાર પ્રધાન, નાયબ દિવાન) પદવી આપી અને પોતાને દુઃખી અવસ્થામાં મદદ આપનાર બધા ઉપકારી મિત્રોને સંભારી તેમને નીચે પ્રમાણે યોગ્ય બદલો આપ્યો.

“ આલિંગ (સન્જન) કુમારને ચિત્રકૂટ (ચિતોડ) ની પટ્ટીકાનો સ્વામી બનાવ્યો કે જે પટ્ટિકા નીચે ૭૦૦ ગામો હતાં. કુમારપાલપ્રબંધકાર કહે છે કે હજુ પણ તેના વંશ જ્નેસગરા રજપુત તરીકે ઓળખાય છે. જે ખેડુતે પૂર્વે કાંટાની વાડમાં પોતાને સંતાડી રક્ષણ કર્યું હતું તે ખેડુતને પોતાના અંગરક્ષક કર્યો અને પોતાના દુઃખના સહચારી વોસિરી બ્રાહ્મણને (તેની માતાનું પહેલાંનું મહેણું સંભારી.) લાડદેશ આપ્યો અને રસ્તામાં પોતાની ખરેખર દુઃખી અવસ્થામાં આવેલાં આપનાર, પોતાની ગાદીમાં બેસાડનાર અને આર્થિક મદદ આપનાર ઉદાર દિલની શ્રદ્ધાની પાસે રાજતિલક કરાવી તેને ધોળકા આપ્યું અને ચણા આપનાર દુકાનદારને વટપદ (વડોદર) આપ્યું આવી રીતે કુમારપાલપ્રબંધકાર કહે છે કે પોતાના અનેક ઉપકાર કરનાર મિત્રોને સારી પેઠે સંભારી બધાને સંતોષ્યા.

આ બાળુ તે વખતના પ્રખર વિદ્વાન જ્ઞાનાચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર સુરશિવરનું પણ તેને તે વખતે સ્મરણ થયું. તેણે પોતાના પરમ ઉપકારી, જીવનદાતા, ગુરુને પ્રેમપૂર્વક આમ-ત્રણ આપી તેમનું ખુબ સન્માન કરી, તેમને ચરણે આખું રાજ્ય ધરી દીધું. પરંતુ તે

૧ ઉદાયન મંત્રીને, ‘ વ્યભિચારી, નિર્દય, કૃતંત્ર, પાપી આદિ વિશેષણો લગાડનાર મહાશયો ઉપલાં વાક્યો જોશે એમ નમ્ર વિનંતી છે, ’

નિસ્પૃહ જૈનાચાર્યે કુમારપાળને કહ્યું કે “અમારે કંચન અને કામિનીના ત્યાગીઓને તો રાજ્ય સુખને બદલે દુઃખપ્રદ છે માટે તેને તો તમેજ સંભાળો. હેમચંદ્રાચાર્ય સિદ્ધરાજદેવ કે કુમારપાળ દેવ બેમાંથી એકેના રાજ્યગુરુ નહોતા થયા. એ નિસ્પૃહી પરમ યોગીશ્વર આચાર્ય શ્રી ગુજરાતના બંને રાજવીઓના ધર્મગુરુ તરીકે જ રહ્યા છે અને શોભ્યા છે. પણ માત્ર સિદ્ધરાજે તેમના પ્રત્યે કંઈક ઓછો ભક્તિભાવ દેખાડ્યો અને કુમારપાળે તેમના પ્રત્યે તેમના ધર્મ પ્રત્યે-શાસન પ્રત્યે વિશેષ પ્રેમ ભક્તિભાવ દેખાડ્યો છે એ મોટો ફેર છે. કુમારપાળ તેમનો ત્યાગ અને યોગ જોઈ તેમના ઉપર વિશેષ ભક્તિવાળો થયો અને તેમના ઉપદેશથી અહિંસાના પવિત્ર વ્રતો-મંત્રો પોતે સ્વીકારી પ્રજાને પહોંચાડી જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો.

કુમારપાળે ગાદીએ બેઠા પછી પોતાનો દિવસ અને રાતનો કાર્યક્રમ કેવી રીતે ગોઠવ્યો તેનું સુંદર ટાઇમટેબલ નીચે પ્રમાણે છે. “રાજાએ પ્રથમ દિવસના આઠ ભાગ કરી પ્રથમ ભાગમાં રક્ષા સારૂ ખર્ચનો વિચાર કરવો, બીજા ભાગમાં નગરના લોકોની રક્ષાનું ચિંતન કરવું, ત્રીજા ભાગમાં દેવચર્ચા કરી ભોજન કરવું, ચોથા ભાગમાં ખબરો તપાસવો, પાંચમા ભાગમાં બીજાં બધાં કામોમાંથી નિવૃત્ત થઈ ચરોત્રે પરદેશ મોકલવા, છઠ્ઠા ભાગમાં મરજી મુજબ ફરવા નીકળવું, સાતમા ભાગમાં હાથી ઘોડા અને બાણ વગેરેની રચના કરવી-કરાવવી અને આઠમા ભાગમાં જય મેળવવા નવી સેનાની ગોઠવણ કરાવવી. તેવી જ રીતે રાત્રિના આઠ ભાગમાં અનુક્રમે (૧) એકાંતમાં મોટા આપ્ત માણસોની સાથે વાતચિત કરવી. (૨) સુખથી ગંભીર અર્થવાળા શાસ્ત્રનું સ્મરણ કરવું (૩) વાજીત્ર સાંભળી શયન કરવું (૪-૫) નિદ્રા લેવી (૬) વાઘ નાદથી જાગી મન વચન અને કાયાની એકાગ્રતાએ ધ્યાન કરવું (૭) મંત્રોનો વિચાર કરવો અને (૮) માં બ્રાહ્મણોના આશીર્વાદ ગ્રહણ કરી વૈદ્યોની મુલાકાત લેવી.”^૧

કુમારપાળ ગાદીએ આવ્યો એ તે વખતના કેટલાએક રાજવીઓને ન રુચ્યું. તેમાંથી માળવાનો રાજા અને શાકંભરીનો અર્જુનરાજ ધુમતા સૈન્ય સાથે કુમારપાળ ઉપર ચડી આવ્યા. કુમારપાળે સાંભળ્યું કે તેમાં સિદ્ધરાજના ધર્મપુત્ર ચાહડનો મુખ્ય હાથ હતો અને તેની ઉચ્ચેરણીથી જ તે રાજવીઓ ચડી આવ્યા હતા. ચાહડે તેમને બધા ખાનગી રસ્તા ખતાવવા ઉપરાંત કુમારપાળના પરાભવની ચાવી પણ ખતાવી હતી. પરંતુ વીર કુમારપાળ તેમનું સ્વાગત કરવા પહેલેથી સૈન્ય લઈ તેમની સામે ગયો. બંને પ્રતિસ્પર્ધીઓ સામસામા મળ્યા. ચોડું ઘણું ખાકી હતું તે પણ “ચાહડે કુમારપાળના મુખ્ય સેનાધિપતિ માલહણ આદિ બીજા સૈનિકોને દ્રવ્યદ્વારા ફેડી” પુરૂં કર્યું. આ વખતે આખું પાટણનું સૈન્ય કપટની જ્વાળામાં પતંગીયાની માફક ઝુકવા તત્પર થઈ રહેલું હતું. કુમારપાળને આ કપટની ખબર ઠેક સુધી ન પડી. બીજા દિવસે જ્યારે પોતે પોતાના કલહપંચાનન નામના હાથી ઉપર બેસી યુદ્ધ કરવા ગયો ત્યારે તેણે જોયું કે પાટણનું સૈન્ય ફૂટ્યું છે. તેને લગાર વિમાસણ થઈ પરંતુ તેના સાહસે અને વીરતાએ તેને પાછો ન પાડ્યો. તેનામાં

૧ કુમારપાલપ્રબંધકારે આપેલો કુમારપાળનો કાર્યક્રમ વાંચી આ વૃદ્ધ રાજવીની આવી નિયમસર દિનચર્યા જોઈ અચારના અમારા રાજવીઓ પોતાના સમયનો વિચાર કરશે ?

કોષ્ઠક નવું દૈવી બળ આવ્યું હોય તેમ કલહપંચાનનના કાનમાં પોતાનો ખેસ ભરાવી^૧ હાથીને આગળ ધપાવ્યો. કુમારપાળનું શૌર્ય, તેની ધીરતા અને વીરતાની ખરેખરી કસોટી આ વખતે હતી. તેને જગતને બતાવવું હતું કે ગુજરાતની ગાદીએ તો વીર પુરુષ જ આવ્યા છે. સારા યુદ્ધવિશારદને જાણે તેવી રીતે તેણે શૌર્યથી પોતાના કલહપંચાનનને અર્જુનરાજની સામે ધપાવી શિકાર ખરાબર સામે આવ્યો. જોષ, લાગ શોધી વીર પુરુષની માફક હાથી ઉપરથી કુદકો મારી અર્જુનરાજની અંબાડીમાં જઈ તેને હેઠો પાડી કેદ કરી લીધો. ગુજરાતના સૈનિકો ભૂલ્યા. તેમણે જોયું કે ગુજરાતનું નાક કુમારપાળે અખંડ રાખ્યું છે; પછી તો સૈનિકોએ કુમારપાળનું અનુકરણ કર્યું અને તેની મદદે જઈ પહોંચ્યા. અર્જુનરાજનું સૈન્ય ઉભી પુંછડીએ નાહું. માળવાનો રાજા પણ આ ખબર સાંભળી પોખારા ગણી ગયો અને કુમારપાળની વીરતાનાં યશોગાન ચોતરફ ફેલાયાં. ત્યાંથી પાછા વળતાં વિક્રમસિંહને કેદ કરી તે પાટણ આવ્યો. ગુજરાતનો નરેશ વિજયયાત્રા કરી વિજયલક્ષ્મી મેળવી પાછો આવ્યો. ગુજરાતે, પાટણની યુવતિઓએ તેને ઉધાડે મુખડે ફૂલ અને ચોખ્ખાથી વધાવ્યો અને તેનાં યશોગાન ગાયાં.

હજી તો વિજયયાત્રાનાં યશોગાન ગવાતાં હતાં ત્યાં તો કોકણના મલ્લિકાજીનું “રાજ્ય-પિતામહ” ખીરફ કુમારપાલને ખુચ્યું. તે વૃદ્ધ રાજવીને થાક ઉતારવાની જરૂર હતી છતાં તેનું વીર ક્ષત્રીય લોહી ઉછળી આવ્યું. તેણે તે જ વખતે યુદ્ધવિશારદ વાહડ-વાગમટને સૈન્ય આપી મલ્લિકાજીનું ઉપર મોકલ્યો પરંતુ પહેલી વાર તો વાહડનો પરાજય થયો. તે ચતુર સેનાપતિએ કાળા તંબુ સહિત પાછાં આવી પાટણ બહાર પડાવ નાખ્યો. કુમારપાલે ગામ બહાર કાળો તંબુ જોઈ તપાસ કરાવી તો તેને માલુમ પડ્યું કે વાગમટ પરાજય પામી પાછો આવ્યો છે, એટલે તરત જ કુમારપાલ તેની પાસે ગયો અને પુષ્કળ સૈન્ય આપી પાછો મલ્લિકાજીનું સામે મોકલ્યો. વાગમટ ખીજી વાર સાવચેતીપૂર્વક જઈ વ્યૂહ રચી તેની સામે યુદ્ધના મોરચા માંડ્યા. આ ખીજી વારના યુદ્ધમાં વાહડ વિજયી થયો. તેણે તે યુદ્ધમાં “રાજપિતામહ” મલ્લિકાજીનને મારી નાખી તેની વિજયલક્ષ્મીને વર્યો. સાથે તેણે મલ્લિકાજીનની જે રાજલક્ષ્મી મેળવી તેમાં નીચેનાં મુખ્ય હતાં. “શૃંગારકોટી નામની સાડી, માણિક્ય નામનું વસ્ત્ર, પાપક્ષય હાર અને વિષાપહાર છીપ. એ સિવાય ૧૪ ભાર સોનાના ૩૨ કુંભ-ચર, ૬ મુંડા મોતિ, ૧૪ કરોડ સોનૈયા, ૨૦૦૦ હજાર વાસણ, ચતુર્દશ હાથી અને સેડુક નામનો શ્વેત હાથી વગેરે ઘણી ચીજો સાથે લઈ વિજયયાત્રા કરી તે પાટણ પાછો આવ્યો. ગુજરાતના નરેશે તેને બહુ માનપૂર્વક પુરસ્ક્રવેશ કરાવ્યો. તેણે સભામાં જઈ કુમારપાલ સન્મુખ મલ્લિકાજીનનું માથું ધર્યું અને બધી રાજલક્ષ્મી સભામાં હાજર કરી. કુમારપાલે તેને ધન્યવાદ આપી મલ્લિકાજીનનું “રાજ-પિતામહ” ખીરફ વાગમટને આપી ખીજું પણ સાંકે ધનામ આપ્યું.

આ સિવાય સૌવીર, સૌરાષ્ટ્ર, સપાદલક્ષ, તૈલંગ, કોમ્બુ આદિ દેશોમાં વિજયયાત્રા કરી કુમારપાલ પાછો આવ્યો. ગુજરાતની સમસ્ત પ્રજાએ, તેની યુવતિઓએ આ પોતાના પરનારીસહોદર વિજેતા રાજવીને ઉધાડે મુખડે દુઃખડાં લઈ ફૂલ અને ચોખ્ખાના સ્વસ્તિકથી

૧ વાજાંત્ર અને શંખનાદ સાંભળી તે પાછો પડતો હતો એટલે તેણે તેના કાનમાં ખેસ ભરાવ્યો કે જેથી તે શબ્દ સાંભળી ન શકે.

વધાવ્યો. ગુજરાતની પ્રજાએ ફરી વાર વનરાજ, મુળરાજ અને સિદ્ધરાજને સંભાર્યા. સિદ્ધ-
રાજ જે દેશને વર્ષો સુધી પોતાના ત્રણ મહારથીઓથી (ત્રિભુવનપાલ, મુંજલ મંત્રી અને
ઉદાયન મંત્રી તેના રણાંગણના ખેલાડીઓ, સુત્રધારો, અને મહારથીઓ હતા) લડી લાંબે
સમયે વિજયપતાકા પામ્યો હતો તેમાંના દરેક દેશમાં પોતાના ભુજબળથી વિજયપતાકા
મેળવી ગુજરાતની વિજય કીર્તિના મંદિરને સુંદર કળશ ચડાવી તેની શોભામાં વધારો કરી,
ગુજરાતનાં યશોગાન પોતાના કુડકુડાટ દ્વારા ગાતી વિજયપતાકા તેના ઉપર ચડાવી.

હવે વિજયયાત્રા કરી આવેલા વૃદ્ધ રાજવીએ પરદેશની લક્ષ્મી અને બળથી ગુજરાતને
સમૃદ્ધ બનાવી અનેકવિધ કળાઓ અને સુંદર ભવ્ય સ્થાનોથી શોભાવવા પ્રયત્ન આદર્યો. તેમાં
તેણે સૌથી પ્રથમ આર્યાવર્તના સુધાસાગર સમા અહિંસાના પવિત્ર અને મીઠા મંત્રો
ઘેર ઘેર પહોંચાડ્યા અને પોતાના તાબાના બીજા દેશોમાં પણ અહિંસાના સુમધુર નાદો
પહોંચાડી પ્રજાને શાંતિસાગરમાં હિલોળા ખાતી બનાવી.

ત્યાર પછી શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યના ઉપદેશથી સોમનાથપટ્ટણના મહાન જીર્ણ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર
કરાવી અઢકળ પૈસો ખર્ચો તેને વિવિધ શિલ્પથી શોભાવી મજબૂત બનાવ્યું.^૧ આ સિવાય
તે પરમ યોગીશ્વરના ઉપદેશથી તેણે જ્યારથી તે મંદિરના જીર્ણોદ્ધારનું કામ આરંભ્યું હતું
ત્યારથી તે પુરૂ થતાં સુધી બ્રહ્મચર્યની પ્રતિજ્ઞા પાળી હતી. તેઓશ્રીના ઉપદેશથી ‘કુમારપાલવિહાર’
‘ઉદરવસહીકા’ અને તારણ (તારંગા હીલ) પર્વત ઉપર ૨૪ હાથ ઉંચું ભવ્ય જિન
મંદિર કરાવ્યું કે જે ગગનચુંબી ભવ્ય પ્રાસાદની સુંદર પતાકા અત્યારે પણ પવનમાં હીલોળા
ખાતી કુમારપાળનાં યશોગાન ગાઇ રહી છે. તે મંદિરની અંદર તેણે ૧૦૪ આંગળની
અજીતનાથ પ્રભુ (જૈનોના બીજા તીર્થંકર) ની પ્રતિમા ભરાવી હતી. આ સિવાય ‘આ-
લોગ નામની વસતી’ ‘કુમારપાલવિહાર’ ૨ ‘યુક્ત વિહાર’ ‘ઝોલીકા વિહાર’ આદિ ધણાં
જિન મંદિરો તેમ જ બ્રાહ્મણોના ધણાં મંદિરો નવાં કરાવ્યાં. આ ઉપરાંત અનેક કુવા, વાવ,
તળાવ આદિ પ્રગ્લહિતનાં ધણાં કામો કરાવ્યાં. તેમ જ પ્રજાને માટે સ્થળે સ્થળે જ્ઞાનમંડારો
(લાયબ્રેરીઓ) પાઠશાળાઓ, નીશાળો આદિ પણ કરાવી. આવી રીતે ગુજરાતમાં કળિયુગમાં
પણ તેણે સત્-યુગ ફેલાવ્યો.

જ્યારે ગુજરાતમાં સત્-યુગ પ્રવર્તી રહ્યો હતો તે સમયે ગુજરાતને કોઇક અનેરો વજ્ર-
પાતનો ધ્રાસકો લાગ્યો. તે સત્-યુગના વિધાતા, ગુજરાતના સુવર્ણક્ષરના ઇતિહાસમાં
યાવત્ત્વંદ્રદિવાકરૌ ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવવાને લાયક શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યની તખ્તપત
લથડી. કાળ કોઇને છોડતો નથી. રાજમહારાજ ચક્રવર્તી કે તીર્થંકર દેવ
જેવા અનેકને પણ દુષ્ટ કાળે પોતાના કોળીયા બનાવ્યા છે-તેમ તેણે તે ધર્મની

૧ જૈનેતર મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવાનો ઉપદેશ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય આપે એ તો
તેમનો નિષ્પક્ષપાત કે તટસ્થતા સિવાય બીજું કશું નથી. હજી આગળ વધીને કુમારપાલના
આગ્રહથી હેમચંદ્રાચાર્ય મહાદેવનાં દર્શન કરવા સોમનાથપટ્ટણ પણ ગયા હતા અને ત્યાં
જઈ મહાદેવાષ્ટક બનાવ્યું હતું.

૨ પહેલાં આ મંદિર વાગ્મટે બંધાવ્યું હતું પરંતુ કુમારપાળના આગ્રહથી
તેમને આખી તે મંદિરનું નામ કુમારપાળવિહાર રાખ્યું.

મૂર્તિ, સાક્ષાત્ સરસ્વતિના અવતાર સમા અને સત્યુગના વિધાતાને પોતાનું ભક્ત્ય બનાવ્યું. ગુજરાત ઉપર વજ્રપાત કંપ થયો. આખું ગુજરાત તે સત્યુગના વિધાતાની પાછળ ગાંડુ બન્યું. રાજ અને પ્રજા બંનેએ તે ગુજરાતના ગર્ભમાંથી પાકેલા નરરત્નની કીમ્મત આંકી હતી એમ કહેવામાં લગારે અતિશયોક્તિ નથી. આખા ગુજરાતમાં તેના તાબાના રાજ્યોમાં અધે તે નરરત્નની ખેટ જણાઇ. તેના શોક પ્રજાએ ઘેર ઘેર પાલ્યો. પાટણની પ્રજાએ અને રાજાએ તેમના દેહને ચંદનમલયાગરૂકપુરકુસુમ આદિ સુગંધી દ્રવ્યોથી બાળી તેમની પછવાડે ખુબ શોકનાં આંસુ સાર્યાં.

હૈમચંદ્રાચાર્યના સ્વર્ગવાસ પછી છ મહીને ગુર્જરેશ તેમને (પોતાના ગુરુને) મળવા માટે હોય તેમ સ્વર્ગને રસ્તે પ્રયાણની તૈયારી કરવા માંડી. ગુરુવિરહ અને રાજ્યમાતાના ભત્રીજા અજયપાલની ખટપટથી ચિંતાએ તેના હૃદયમાં ધર કર્યું. અંતે તે ચિંતા ચિંતા સમાન નીવડી. અને કુમારપાળ સં. ૧૨૩૦ માં આ ભૂત દેહ છોડી સ્વર્ગે સીધાવ્યો. ગુજરાતની ગાદી ઉપર આ વીર, ધર્માત્મા અને મહાન વૈભવશાલિ નરેશ કુમારપાલ છેલ્લો જ હતો એમ કહું તેમાં લગારે અતિશયોક્તિ નથી.

કુમારપાલની પછીના રાજાઓ એશઆરામી, આજસુ અને વિલાસી હતા. તેમણે રાજ્ય મંત્રીઓને સોંપ્યું અને ધીમે ધીમે ગુજરાતની સમૃદ્ધિનો નાશ થવા માંડ્યો અને તેમાં ય કરણધેલાના મંત્રી માધવે વિદેશીઓની સત્તાને પેસાડી ગુજરાતની લક્ષ્મી લુટાવીને તેને પાયમાલ કરી અને ગુજરાતને વિદેશીઓની મજબુત બેડીઓથી જડાડી તેને ગુલામ બનાવ્યાનું પાતક વ્હોર્યું.

કુમારપાલે ગાદીએ આવ્યા પછી અહિંસાના પવિત્ર મંત્રો સ્વીકારી પ્રજા પાસે સ્વીકારાવી શત્રુઓને પરાભવ પમાડી પોતાની પાછલી જીંદગી શાંતિમાં ગાળી ગુજરાતને સમૃદ્ધ બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

કુમારપાલની રાજ્ય વૃદ્ધિ.

કુમારપાળના સમયની રાજવૃદ્ધિ નીચે પ્રમાણે છે. રાજ્યમાં અગીયારસો હાથી, પચાસ હજાર રથ, અગીયાર લાખ ઘોડા અને અઠાર લાખ પાયદળ હતું. બીજા દેશના રાજાઓ તેની આજ્ઞા પાળતા. તેની સભામાં ૭૨ સામંતો (નાના મોટા રાજાઓ) તેની સેવા કરતા હતા. આ સિવાય તેણે ૧૪૪૪ નવાં જિન મંદિરો કરાવ્યાં, ૧૬૦૦૦ મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો તેમજ અનેક મહાદેવનાં મંદિરો પણ સમરાવ્યાં. તેમાં સોમનાથપટ્ટણનું ભવ્ય મંદિર મુખ્ય હતું. તેણે સંઘો કાઢી સંઘપતિની પદવી મેળવી સાત વાર મહાન્ યાત્રાઓ કરી હતી.^૧ આવી રીતે ગુજરાતને અનેક રીતે સમૃદ્ધ બનાવી તેણે બીજા ધર્મરાજાનું બીરૂદ મેળવ્યું હતું.

૧ કુમારપાળે યાત્રા કેવી રીતે કરી હતી તેનું વિસ્તૃત વર્ણન સુંદર ભાષામાં કુમારપાલપ્રબંધકાર નીચે પ્રમાણે આપે છે. કુમારપાળે પુછ્યું “ મહારાજ સંઘપતિમાં કેવા ગુણ હોવા જોઈએ ? ” શ્રીહૈમચંદ્રાચાર્ય બોલ્યા કે “ સંઘપતિ માતપિતાને ભક્ત અને સ્વજન પરજનને આનંદ આપનાર હોવો જોઈએ. તે શાંતિ, શ્રદ્ધા, શુદ્ધ બુદ્ધિ, દયા, દાન, અને શીય-ગથી ભૂષિત અને પરગુણના વૈભવના ઉત્કર્ષમાં હર્ષ માને એવો જોઈએ. તેનામાં મદ અને

કુમારપાલને નીચે પ્રમાણે ખીરફ મળ્યાં હતાં ‘મહારાજધિરાજ, ચક્રવર્તી, પરમાર્હત, પરદારસહોદર, વિચારચતુર્મુખ ૧ (બ્રહ્મા) શરણાગત, વજ્રપંજર, રાજર્ષિ, જીવદાતા, મેઘ-વાહન, ગુજરાતનો વિક્રમ, ખીન્ને ધર્મરાજ, સત્કૃત્યનો વિધાતા અને પ્રજાગુરુ.’

તેનો જન્મ ૧૧૪૯ માં લગભગ છે. તે ૫૦ વર્ષની ઉંમરે ૧૧૯૯ ના માગશર વદ ૪ ને દિવસે ગાદીએ બેઠો અને ૧૨૩૦ સુધી જીવી રાજગાદી ભોગવી. તેણે કુલ ૩૦ વર્ષ અને ૮ માસ રાજ ભોગવ્યું અને ૮૦ વર્ષનું દીર્ઘાયુ ભોગવી પ્રથમ અવસ્થામાં દુઃખ ભોગવી છેલ્લી અવસ્થા શાંતિમાં ગાળી એક પ્રજાપાલક રાજા તરીકે નામના મેળવી ગુજરાતને

ફલહનો અભાવ હોય તે કોઇનાથી ક્ષોભ ન પામે. ટુંકામાં સાક્ષાત્ દેવ સમાન મોક્ષગામી પુરુષ જ સંઘપતિના ઐશ્વર્યનો અધિકારી થાય. સંઘજ્ઞાના ણની ઇચ્છા રાખનાર સંઘ-પતિ મિથ્યાત્વનો સંગ છોડે એને તેવા વચન પર આદર ન કરે. યાત્રાળુઓને પોતાના બાંધવો કરતાં પણ વધુ લેખે. સર્વ ઠેકાણે શક્તિથી અથવા ધનથી અમારિપટલ દેવડાવે. શ્રી અરિહંતનું ભજન રાખી નિરંતર સાધુ સાધ્વી અને સધર્મિકોને અન્નવસ્ત્રાદિનાં દાન અને પ્રણામ વડે પ્રસન્ન રાખે.” એ પ્રકારે ગુરુનો ઉપદેશ સાંભળવાથી કુમારપાળના હૃદયમાં તીર્થયાત્રા કરવાના મનોરથનો અંકુર ફૂટ્યો, તેથી તેણે શુભ મુહૂર્ત જોવડાવી પ્રસ્થાન સારૂ સુવર્ણ અને રત્નથી જડિત પટ્ટ ગજ ઉપર સુવર્ણમય પ્રતિમાથી અલંકૃત દેરાસર પધરાવ્યું. સર્વ મંદિરોમાં અઢાઇ મહોત્સવ મંડાવ્યો, બધીવાનોને છોડાવ્યા અને બહુ ધામધુમ કરી. પછી વરધોડામાં સર્વથી આગળ રાજાનું દેરાસર પછી ૭૨ સામંતોનાં દેવાલય પછી ૨૪ વાગ્બટ મંત્રીનાં અને તેની પાછળ અઢારસો શેઠીયાનાં દેરાસર એ રીતે મોટી હારની હાર મેઘાડંબર અને છત્રચામરાદિથી શોભિત નીકળી.

સંઘનાં મુખ્ય માણસોની તોંધ આ પ્રમાણે છે. પહેલાં તેણે મોટો ઉત્સવ કરી સંઘયાત્રાનો ઠંકો વગડાવ્યો અને પોતે મુખ્ય સેનાધિપતિ થયો. તે સંઘમાં જવા સારૂ કુમારપાલના સામંતો, વાગ્બટાદિ મંત્રીઓ રાજ્યમાન્ય નગરશેઠના પુત્ર આભડ, ષડભાષાયકવર્તી શ્રી દેવપાલ, કવિઓ અને દાનાઓમાં અગ્રણી એવો સિદ્ધપાળ, પાલનપુરનો પડ્દલાદ રાણો, નવ્વાણું લાખની મુડીવાળો-પુંજીવાળો છાડાશેઠ, રાજાનો ભાણેજ પ્રતાપમહલ, અઢારસો શાહુકારો, હેમચંદ્રાચાર્યોદિ મુનિઓ અને ખીજા પણ જીએ દર્શનના પેતાઓ તથા ગામ નગર અને સ્થાનના કરોડો લોકો તૈયાર થયા.

અગીયાર સો હાથી અગીયાર લાખ ઘોડા અને અઢાર લાખ પાયદળને સાથે લેવાનો હુકમ થયો અને અનેક યાચક લોકોનાં ટોળાં પણ એકઠાં થયાં. ખીજું વર્ણન લંબાણના ભયથી નથી આપતો.

૧ આ ખીરફ વૃદ્ધાવસ્થામાં સંસ્કૃત ભણી પ્રખર પંડિત થવાથી અને સારા કાવ્યકાર અને ટીકાકાર થવાથી પંડિતોએ તેને આપ્યું હતું. કુમારપાળની કૃતિઓ પણ કેટલીએક મળી આવે છે કે જે સાર અર્થ અને ચમત્કારથી ભરપૂર છે. સમયે ઓળખાણ કરાવીશ.

શાભાવી સિદ્ધરાજનાં જન્મઆઠણ અને રાણકદેવીનાં કલકે ઘોષ નાખી એ પરનારી-સહોદર સ્વર્ગે ગયા. તેની સ્તુતિરૂપ એક શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

કૃત્યકૃત્યોઽસિ મૂપાલ કલિકાલેઽપિ મતલે ।

આમંત્રયતિ તેન ત્વાં વિધિઃ સ્વર્ગે યથાવિધિ ॥ ૧ ॥

“ હે રાજન કલિકાળને વિશે પણ ભૂતળને વિષે પણ આપ કૃતકૃત્ય થયા છો તેથી પ્રસન્ન થઈ વિધાતા આપને સ્વર્ગમાં યથાવિધિ નિમંત્રણ કરે છે. ”

ઉપસંહાર.

ઉપસંહારમાં મારે કંઈ વિશેષ જણાવવાનું નથી, પરંતુ અત્યારના કેટલાએક મહાશયો રા. મુનશી આદિ કુમારપાળ અને તેના ગુરુ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય ઉપર અણછાજતા આક્ષેપો કરે છે. જો કે તેમના આ આક્ષેપોનો ઉત્તર આપવા હું નથી એટલે અને અત્યારે તેનો સમય પણ નથી; પરંતુ તેઓના પ્રત્યે મારી એક નમ્ર વિનંતી છે કે તે મહાશય પોતાની વિચિત્રવિહારી કલમ દ્વારા ઇતિહાસ ઉપર છીણી મુકવાનું જે પાતક બહારી રહ્યા છે તેને આગળ વધતું અટકાવે. સાચો ઇતિહાસ નિષ્પક્ષપાતપણે તપાસી તટસ્થ ભાવે તેને બહાર લાવે તેમાં જ તેમની કલ્પનામય કલમનું મહત્ત્વ છે. બીજાની ચોરી કરી બીજાને બનાવવા તેના કરતાં તો બહેતર છે કે કલમને છોડી દેવી. ભાઈ મુનશી આટલા શબ્દોમાં જરૂર સમજી જઈ સત્યને ગ્રહણ કરશે એમ હું ધમ્મું છું.

હવે મેં ‘ મહારાજધિરાજ ’ કુમારપાળના નિબંધમાં જે જે ગ્રંથોની મદદ લીધી છે તેના લેખકો-આચાર્યશ્રીના ઉપકાર માની વિરમીશ.

કુમારપાળનું જીવનચરિત્ર તેમના ગુરુશ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે માહવીર સ્વામીના જીવનચરિત્રમાં કંઈક અને પ્રાકૃતદ્વાશ્રયમાં વિસ્તારથી આપ્યું છે અને તેઓશ્રીએ લખેલું જીવનચરિત્ર ઐતિહાસિક દાષ્ટથી બહુ મહત્ત્વનું છે. જો કે મને આ ગ્રંથોની મદદ નથી મળી માટે દિલગીર છું. મેરુતુંગાચાર્યકૃત પ્રબંધચિંતામણી તથા જિનમંડલ ગણીકૃત કુમારપાળપ્રબંધની મદદ મેં ખાસ લીધી છે. આ સિવાય જૈન સાહિત્ય સંશોધકમાં આવેલ-શ્રી જિનવિજયજીએ લખેલ કુમારપાળ પ્રતિબોધની પ્રસ્તાવના આદિની મદદથી મેં આ નિબંધ તૈયાર કર્યો છે.

જિનમંડલગણીએ કુમારપાલપ્રબંધમાં ઘણી નવી વાતો લખી છે. મેં ખાસ આ ગ્રંથ ઉપરથી જ નિબંધ તૈયાર કર્યો છે માટે એ ગ્રંથકારનો ખાસ ઉપકાર માની વિરમું છું.

